

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

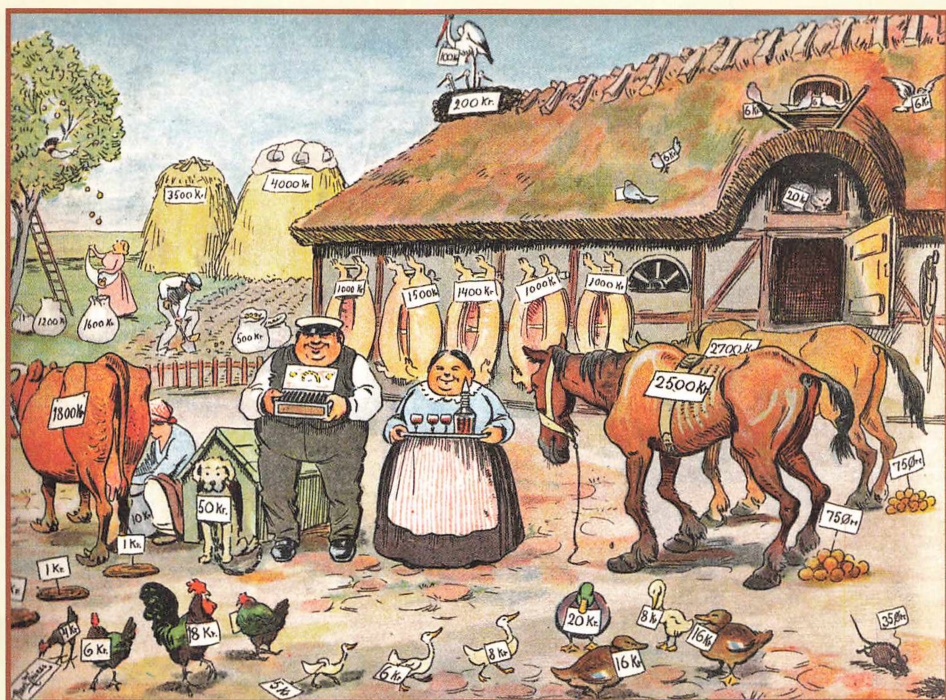
Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Landbohistorisk Tidsskrift

2009:2

Landbohistorisk Tidsskrift

Landbohistorisk Tidsskrift

2009:2

Udgivet af Landbohistorisk Selskab

Landbohistorisk Tidsskrift udgives af Landbohistorisk Selskab.
Se nærmere information bagest i tidsskriftet.

Bidrag til tidsskriftet sendes til redaktionsadressen.

Redaktion:

- Konsulent, Ph.d. Morten Stenak, Kulturarvsstyrelsen, H. C. Andersens Boulevard 2, 1553 København V, stenak@kulturarv.dk (redaktionsadresse).
- Post Doc, Ph.d. Peder Dam, Saxo-instituttet, Københavns Universitet.
- Museumsinspektør, cand. mag. Kristine Holm-Jensen, Textilforum, Herning Museum.
- Adjunkt, Ph.d. Jeppe Büchert Netterstrøm, Institut for Historie og Områdestudier, Aarhus Universitet.

Summaries oversat af lektor, Ph.d. Peder Gammeltoft, Nordisk Forskningsinstitut, Københavns Universitet.

ISSN 09 00-7334
2009

Udgives med støtte fra
Forskningsrådet for Kultur og Kommunikation
og Landbohistorisk Støttekreds

Produktion:
Special-Trykkeriet Viborg a-s

Forsideillustration:

Tegning af Aksel Theiss fra Blæksprutten 1915. Under første verdenskrigs vareknaphed kunne landbruget næsten sælge hvad som helst. Satiretegningen viser ironisk, at både kokasser, hestepærer og rotter blev udbudt til salg sammen med gårdens øvrige produkter.

Indhold

Forord	7
Artikler:	
<i>Merete Bo Thomsen</i>	
Anders Nielsen og Landbrugsrådet af 30. august 1915	10
<i>Inge Lise Pedersen</i>	
500 års landbohistorie spejlet i talesproget	
– De danske dialekters død i fire akter	41
<i>Erik Helmer Pedersen</i>	
Landarbejderen	
– Et sidetema i dansk landbo og landbrugshistorie	71
<i>Christina Franck</i>	
Det sene fæstevæsen på Turebyholm 1770-1860	
– Til alles bedste?	106

Forord

Den vigtigste landbohistoriske begivenhed i 2009 var nedlæggelsen af Landbrugsraadet, der blev etableret i 1919 som fælles politisk, rådgivende talerør for en samling af landbrugets organisationer. Næsten på datoen for rådets 90-års jubilæum fusionerede det i en ny organisation kaldet *Landbrug & Fødevarer*. Fusionens parter var Landbrugsraadet, Danske Slagterier, Dansk Svineproduktion, Dansk Landbrug med Dansk Landbrugs Medier og Dansk Landbrugsrådgivning, samt væsentlige dele af Mejeriforeningen. Formanden for Landbrugsraadet og Landbohistorisk støttekreds, Peter Gæmelke, aftrådte ved samme lejlighed. Redaktionen på Landbohistorisk Tidsskrift vil gerne takke Peter for stor støtte og en aldrig svigtende landbohistorisk interesse.

Fusionen må tolkes som et ønske om at styrke organisation i tider, hvor landbruget og følgeindustrien efterhånden kun udgør få procent af arbejdsstyrken i landet, selvom de bidrager med omkring 11 procent af eksportindtægterne. Det seneste år er jordpriserne faldet med 30-45 procent, og især mange yngre landmænd er i økonomisk knibe. Hvis den økonomiske situationen varer ved, kan det medføre drastiske ændringer i landbrugslandskabet, der måske vil blive analyseret i fremtidige årgange af Landbohistorisk Tidsskrift.

Dette nummer af Landbohistorisk Tidsskrift er et blandet nummer, som fører læseren rundt i forskellige hjørner af landbohistorien: Anders Nielsen og Landbrugsrådet af 1915, talesprogets udvikling på landet de seneste 500 år, landarbejderens placering i historieskrivningen mellem to stavnsbåndjubilæer og forholdene for fæstebønder under hovedgården Turebyholm på Midtøstsjælland før og efter udskiftningen.

Første artikel behandler *andelskongen* Anders Nielsen og hans forsøg på at samle en fællesrepræsentation, der kunne tale med én tunge overfor regering og rigsdag. Under første verdenskrig indgik den danske regering i et udvidet samarbejde med erhvervenes hovedorganisationer for at løse de opståede forsyningsproblemer. Generelt foregik samarbejdet tilfredsstillende, men med landbruget som en undtagelse. Den liberalt indstillede gårdmandsstand opponerede mod den radikale regerings omfattende reguleringspolitik, og et år inde i krigen opsøgte den indenrigsministeren for at søge øget indflydelse. Det resulterede i oprettelsen af Landbrugsrådet af 1915. For første gang var det lykkedes landbrugets fire største organisationer at samles i en fællesrepræsentation. Rådets formand, Anders Nielsen, havde været en mangeårig fortaler for

en sådan institution, men ikke desto mindre anlagde han sammen med Th. Madsen-Mygdal en så destruktiv linje, at rådet kun fik lov at eksistere i nogle få måneder.

Inge Lise Pedersen gennemgår i sin artikel »500 års landbohistorie spejlet i talesproget«, hvordan talesproget har udviklet sig på landet siden slutningen af middelalderen. Gennem fire akter oprulles dramaet om dialekternes overlevelseskamp frem til i dag. I renæssancen blev grunden lagt til et dansk rigsmål, og allerede i 1600-tallet havde dialekterne tabt slaget på det sprogideologiske plan, idet de lærde da begyndte at betragte dialekt som »*grov og geme bondetale eller pladder-værk*«. I praksis fik dialekterne naturligvis en længere levetid. Efter stavnsbåndsløsningen øgedes imidlertid den geografiske mobilitet, og med 1800-tallets individualisering, modernisering og urbanisering blev dialekt i stigende grad betragtet som relikv af fortidens bondesamfund. I 1945 formulerede en sprogforsker en slags tosprogethed, eller rettere bidialektisme, som løsning på det dilemma mellem dialekt og standarddansk, som mange landboer stod i. En strategi af denne karakter har endnu betydning på Bornholm og i Sønderjylland, men ellers må man sige, at de gamle bondedialekter i dag er så godt som afgået ved døden.

I tredje artikel giver Erik Helmer Pedersen sin vurdering af, hvordan landarbejderen og husmanden har været fremstillet i den landbohistoriske litteratur mellem stavnsbåndsjubilæerne i 1888 og 1938. Artiklen går historiografisk til værks og ser nærmere på, hvordan historikere omkring de to stavnsbåndsjubilæer har tolket landarbejderens plads i de store landboreformer. I forlængelse heraf skelner forfatteren i artiklen mellem landbo- og landbrugshistorikere. Denne skelnen er udslagsgivende for, hvordan historikerne har vurderet henholdsvis landarbejdere og husmænd på den ene side og gårdmandsbruget på den anden side og deres plads i reformerne. En anden dimension udgøres af de skiftende politiske vinde, der har blæst over Danmark og Europa. Omkring stavnsbåndsjubilæet i 1938 udgjorde jordpolitikken et varmt politisk diskussionsemne. Tidens historikere kom til at skrive sig direkte ind i denne diskussion ved at pege på henholdsvis husmænd og landarbejdere eller bønder som det bærende element i landboreformerne.

Den sidste artikel af Christina Franck omhandler fæsteforholdene på det sjællandske gods Turebyholm under og efter landboreformerne. Landgilden, den faste årlige afgift fra fæstebønderne, samt indfæstningsafgiften, der var bøndernes engangsbetaling ved overtagelsen af fæstegården, følges i perioden fra 1770 til 1860. Ganske overraskende viser det sig, at landgilden i den senere periode med få undtagelser blev ensartet uanset størrelsen på gårdene, mens kun indfæstningen var variabel.

Tidsskriftets redaktion takker forfattere og eksterne bedømmere for et godt

og frugtbart samarbejde. Lad dette samtidig være en invitation til kommende bidragydere til tidsskriftet. Redaktionen modtager gerne forslag til mulige artikler, emner eller erindringsbidrag, som i bred forstand behandler landbo- og landbrugshistoriske spørgsmål.

Redaktionen har fået en ny redaktør. Fra 2009:2 er adjunkt på Afdeling for Historie, Aarhus Universitet, Jeppe Büchert Netterstrøm, indtrådt i redaktionen.

God læselyst.

Morten Stenak
Peder Dam
Kristine Holm-Jensen
Jeppe Büchert Netterstrøm

Anders Nielsen og Landbrugsrådet af 30. august 1915

Efter 90 års virke er Landbrugsrådet netop blevet afløst af »Landbrug og Fødevarer«. Dets egen forgænger, Landbrugsrådet af 30. august 1915, fik en langt kortere levetid. Det blev oprettet, da gårdmandssegmentet under første verdenskrig ønskede øget indflydelse på regeringens omfattende reguleringspolitik. Med formanden for Andelsudvalget, Anders Nielsen, i formandssædet anlagde det imidlertid en sådan linje, at det i løbet af ganske få måneder fik husmandsrepræsentanterne til at udtræde og indenrigsminister Rode til at nedlægge dets hverv. For Anders Nielsen fik det særligt alvorlige konsekvenser, idet både han og Andelsudvalget blev udelukket fra de efterfølgende forhandlinger med regeringen. Denne undersøgelse viser, hvorfor Anders Nielsen handlede, som han gjorde.

Baggrunden

Da første verdenskrig brød ud i 1914, befandt landbruget sig i en økonomisk opgangsperiode. Landmændene var ivrige efter at udnytte markedets gunstige indtjeningsmuligheder og havde – i hvert fald i opgangstider – som et politisk ideal at kunne fungere på det fri markeds præmisser. Krigen skabte imidlertid en række forsyningsproblemer, der krævede politiske indgreb, og den radikale indenrigsminister Ove Rode blev ved lov af 7. august 1914 bemyndiget til at: *»træffe foranstaltninger til regulering af prisen på levnedsmidler og varer, derunder mod fuld erstatning at lade staten overtage sådanne levnedsmidler og varer, som det er af betydning for samfundet at have rådighed over.«*¹

Han nedsatte straks Den overordentlige Kommission, i daglig tale Prisreguleringskommissionen, til at bistå ham. Den blev sammensat af 11 mænd med grundig indsigt i hovederhvervene. Landbruget blev således repræsenteret af gårdejeren P. Th. Nielsen, folketingsmand for Venstre og næstformand for Fællesforeningen af jyske Landboforeninger, og husmanden Niels Frederiksen, folketingsmand for Det radikale Venstre og formand for De Samvirkende Sjællandske Husmandsforeninger. Allerede dagen før lovens vedtagelse var det første udførselsforbud udstedt – det vedrørte bl.a. foderstoffer, korn, mel og kartofler – og andre indgreb af betydning for landbrugssektoren skulle snart følge efter.

De første indgreb foregik uden store sværds slag. Det var først, da regeringen 31. december 1914 indførte maksimalpris på rug og kort efter også på hvede, at

det kom til egentlige konflikter. Gårdmandslandbruget var stærkt imod og husmændene lige så stærkt for maksimalpriserne, men da regeringen fulgte husmændenes synspunkter, var det gårdmændene, der stod som de forurettede. Vreden rettede sig mod Prisreguleringskommissionen, som afgav indstillingerne til indenrigsministeren, og i sommeren 1915 blev Rode kontaktet af de tre formænd for henholdsvis Landhusholdningsselskabet, De samvirkende danske Landboforeninger og Andelsudvalget, som ønskede en øget repræsentation i kommissionen.

Andelsudvalgets formand hed Anders Nielsen. Han var af gårdmandsslægt og havde som ganske ung i 1882 selv erhvervet Svejstrup Østergaard, en større landbrugsejendom mellem Ry og Skanderborg. I 1885 blev han valgt som

Figur 1. »I 1915 blev jeg Formand for det samme Aar oprettede Landbrugsraad. Raadet opløstes af politiske Grunde.« Noteret af Anders Nielsen i hans levnedssberetning fra 1907, tilskrevet Ordenskapitlet. Kilde: Harald Stenbæk 1924: Andelsudvalget 1899-1924, s. 37.

formand for Skanderborg Landboforening, og i de følgende år blev han højt placeret i en lang række organisationer inden for landbruget, primært andelsbevægelsen. I 1915 var han således formand for Jysk Andels-Foderstofforretning, Dansk Andels-Gødningsforretning og Dansk Andels-Cementfabrik. Og så havde han endda netop opgivet en mangeårig bestyrelsespost i Landhusholdningsselskabet, næstformandsposten i Foreningen af jyske Landboforeninger, formandsposten i De danske Mejeriers Smørmærkeforening og De danske Mejeriers Fællesorganisation for bedre at kunne varetage opgaven som bestyrelsesformand i Andelsbanken, der netop var indviet i 1914. Foruden opbygningen af de nævnte andelsvirksomheder havde han været førende ved dannelsen af Lurmærket, ligesom han kortvarigt fra 1908 til 1909 var folketingsmand for Venstrereformpartiet.²

Landbrugsrådet af 30. august 1915

De tre formænds henvendelse resulterede i oprettelsen af Landbrugsrådet af 30. august 1915, hvori også husmændene indgik. Anders Nielsen blev rådets formand, og som mangeårig fortaler for en fællesrepræsentation, der kunne hævde landbrugets synspunkter over for regering og rigsdag, måtte det forventes, at han ville arbejde hårdt for at konsolidere det nyoprettede råd. Alligevel gik det lynhurtigt helt galt.

Landbrugsrådet holdt sit første møde 9. september 1915 og blev nedlagt igen 25. februar 1916. Officielt begrundede indenrigsminister Rode opløsningen af rådet med husmandsrepræsentanternes udtræden den 14. januar. Husmændenes begrundelse lød på, at den oprindelige forudsætning for deres indtræden i rådet var bristet. På et efterfølgende fællesmøde mellem de fire hovedorganisationer blev den enlige husmandsrepræsentant, ud af 31 deltagere, R. Jensen-Vandman, afkrævet en forklaring. Han tilføjede ud over de bristede forudsætninger, at han heller ikke havde brudt sig om »*den Maade, hvorpaa Forhandlingerne var ført*«. I øvrigt var han heller ikke glad for den status, rådet var blevet tillagt, da man gav det eget kontor og sekretær.³

Anders Nielsen fandt ingen af forklaringerne gyldige, men tilbage stod, at det første forsøg på at danne en fællesrepræsentation med direkte politisk indflydelse var faldet til jorden. Da de tre tilbageblevne organisationer lagde op til at fortsætte forhandlingerne med Rode i samlet front, gjorde Rode det klart, at han fremover *kun* ville indkalde repræsentanter for Landhusholdningsselskabet og Landboforeningerne efter behov, hvorimod han ikke – »*indtil videre*» – ønskede at forhandle med Andelsudvalget og Anders Nielsen. Han begrundede afvisningen af specielt Anders Nielsen med, at denne som rådets formand havde negligeret henstillinger fra både Rode og udenrigsminister Scavenius om ikke – uden først at konsultere ministeren – at offentlig-

gøre rådets erklæringer, »særlig med Hensyn til Spørgsmaal, der kunde have udenrigspolitiske konsekvenser, men også om indre Spørgsmaal, saalænge disse var under Behandling.«⁴ Med denne udelukkelse kopierede Rode en tilsvarende beslutning, truffet af Scavenius med baggrund i Federspiel-sagen. Her havde Anders Nielsen – efter Scavenius' opfattelse – gennem egenrådige og uhensigtsmæssige erklæringer overfor englænderne, afgivet løfter, som påførte Scavenius' neutralitetspolitik betydelige vanskeligheder. Scavenius havde derfor bedt Andelsudvalget om at foretage et formandsskifte for at desavouere forløbet over for englænderne, men i stedet havde det genvalgt Anders Nielsen.

Uanset om Anders Nielsen kunne acceptere begrundelserne for Landbrugsrådets nedlæggelse eller ej, stod det fast, at han på få måneder havde taget turen fra en position tæt på de politiske beslutningsprocesser til at være sendt ud i kulden. Under hans ledelse havde Landbrugsrådet udviklet sig i en retning, som hverken husmandsrepræsentanterne eller regeringen ville acceptere. Konseilspræsident Zahle udlagde processen således i sin dagbog: »Hr. Anders Nielsen, Svejstrup Østergaard, blev formand. Landbrugsrådet opfattede sin stilling således, at der skulle gøres mest mulig vrøvl og fortræd.«⁵

Anders Nielsen kunne vanskeligt bebrejde andre end sig selv. Kilderne viser ham som ivrig fortaler for såvel rådets udvidelse af rådgivningsopgaven som for dets offentliggørelse af sine vedtagelser. En udfordrende tone i rådets skriftlige henvendelser til Rode og til Prisreguleringskommissionen kan genfindes i hans personlige indlæg i de refererede diskussioner, og der er således ingen grund til at tro, at han ikke skulle have stået fuldt bag formuleringerne.

Men hvorfor valgte han en sådan strategi? Efter mange års organisationsarbejde var han en øvet forhandler, og han havde i perioden op til Landbrugsrådets oprettelse samarbejdet positivt med regeringen. Desuden var rådet opfyldelsen af en mangeårig drøm om en fællesrepræsentation for landbruget; en drøm, som han i øvrigt fortsat forfulgte, også efter rådets nedlæggelse.

Anders Nielsen er biograferet af Claus Bjørn (1993) og Landbrugsrådet beskrevet af Torben Hansgaard (1976), men i ingen af tilfældene tilbydes en egentlig forklaring på de overvejelser, der må have ligget bag Anders Nielsens strategier i Landbrugsrådet. For at komme nærmere en sådan forståelse af hans bevæggrunde er det nødvendigt at undersøge, hvordan han grundlæggende opfattede landbrugets betydning for samfundet – og sin egen rolle som dets repræsentant – hvilke erfaringer han tidligere havde gjort sig omkring et regeringssamarbejde, og hvordan omgivelserne konkret påvirkede ham før og under Landbrugsrådets korte eksistens?

Venner og fjender – Anders Nielsens samfunds- og selvopfattelse

Da Anders Nielsen i 1907 blev ridder af Dannebrog og i den forbindelse skulle indsende sin levnedsskildring til Ordenskapitlet, bad han om udsættelse for at få tid til »at indflette enkelte Oplysninger om Kulturtilstande mellem Bønder... til Belysning af Bøndernes Kaar i Nutiden.«⁶ Denne sammenfletning af hans egen historie med hele bondestandens udtrykker et væsentligt træk i hans livssyn: Den stærke standsfølelse. Det var bønderne – eller »*Mine Venner fra Andelsforeningerne*« – han identificerede sig med. Af hensyn til begivenhederne i Landbrugsrådet skal det dog understreges, at Anders Nielsens bondestandsbegreb primært omfattede den fremgangsrige gårdmandsbefolkning. Han distancerede sig fra de store godsejere – »*Bønder bryder sig ikke om Stamtafalter*« – og tidligt argumenterede han imod, at Landhusholdningsselskabet, hvor de største jordejere traditionelt var samlet, skulle kunne repræsentere landbruget som helhed. Den opblomstrende gruppe af husmænd opfattede han med sympati og glædede sig over de mange fordele, Andelsbevægelsen havde bragt den, men husmændene forblev *de* og ikke *vi*. Selv om de i stort antal var at finde blandt andelshaverne, var de fraværende i andelsvirksomhedernes ledelse, og de blev således ikke en del af Anders Nielsens venner i Andelsudvalget; ja selv på andelskongresserne var de yderst sparsomt repræsenteret.

For Anders Nielsen havde samhørigheden med gårdmandsstanden to væsentlige konsekvenser. Dels et stærkt ønske om at bidrage til fællesskabet – således har hans datter oplyst, at han var besjælet »*af en ganske selvfølgerlig pligtfølelse med hensyn til den indsats, han burde gøre*«,⁷ – og dels et behov for at føle sig inkluderet i standen, at modtage dens accept og anerkendelse. Således brugte han flere sider af sin levnedsskildring på at fremhæve, hvordan hans baggrund i en meget velhavende gårdmandsslægt ikke havde fritaget ham fra andre bønders nøjsomme liv med hårdt arbejde. Han beskrev med stolthed, hvordan han i mange år var landbrugets mest benyttede foredragsholder, men var ked af de »*mange Misundere*«, der kritiserede hans talrige »*ben*« indenfor andelsbevægelsen. Betydningen af landbrugets anerkendelse holdt sig usvækket gennem hele livet, og i 1920 noterede han sig, hvordan spot, hån og forfølgelse udefra ikke pinte ham, hvorimod angreb indefra tog på nattesøvnen.⁸

Kritikken af »*bengnaveri*« handlede om økonomi, men for Anders Nielsen drejede økonomi sig ikke kun om købekraft. Bøndernes uafhængighed og menneskelige værdighed afhang af selvejet, som igen afhang af gårdenes rentabilitet. Det var en erfaring, han havde gjort sig i barndommen, hvor »*de Rye Bønder frem for mange andre ikke har følt Trykket af nogen Husbond. Vi havde aldrig andre at regne med end os selv og vore Naboer [...] Embedsmænd havde*

intet over os at sige, en Godsejer kendte vi ikke af Navn [...] Følgelig tog man sin Hat af for hvem man ønskede, ellers lod man den sidde.»⁹

Omvendt havde det pint ham, når han i sin ungdom havde oplevet hovbønderes efterkommere med »*Huen i Haanden foran en Landauer.*« Og selv om hoveriet var ophævet og godsejeren ikke længere den store udbytter, var bønderne tilbagevendende truet på deres økonomi. Selv oplevede han det efter de første fem-seks beskedne år på Svejstrup Østergaard, hvor man lokalt tvivlede på, om parret ville klare terminerne. Claus Bjørn har påpeget, at de unge gårdfolk havde deres solide gårdmandsfamilier i ryggen, men Anders Nielsen har næppe kalkuleret hermed. Som barn havde han tilbragt en tid hos en ældre bror – forældrene døde, da han var henholdsvis fire og ni år gammel – på den lille, fattige hedegård, og han må have været bevidst om, at den store gård ikke var en selvfølge. Ifølge levnedssberetningen undgik han det lokale ulønne hverv som sognerådsformand, for »*Det havde jeg ikke Raad til*«, og han afsløj adskillige opfordringer til at opstille til Folketinget af samme grund. Han forlangte da også betaling for sit organisationsarbejde, for »*Landbrugets Organisationer har Invalidere nok – økonomisk talt – jeg vil ikke tælles blandt dem.*«¹⁰

Med sådanne dybt fæstede erfaringer kan det ikke overraske, når han i levnedssberetningen opsummerede sin indsats i fællesskabets tjeneste således: »*Det der mest har interesseret mig har været de Spørgsmaal der kunde forøge Landbrugets pekuniære Udbytte [...] Sammenslutninger med økonomiske Formaal, det var mit Element.*« Gang på gang understregede han, at andelsbevægelsen var rent økonomisk motiveret og ikke idealistisk, som man så det i udlandet. Der er således ingen tvivl om, at Anders Nielsens ønske om at styrke landbrugets økonomi og derigennem bøndernes uafhængighed var det helt centrale motiv bag hans arbejde, og når kollegerne i landbruget var vennerne, så måtte fjenderne være de, der ville skade landbrugets økonomiske interesser.

Frem til første verdenskrig drejede det sig hovedsageligt om erhvervslivets forskellige monopoler – trusterne, ringene og den finansielle sektor. Og her er det værd at bemærke, at Anders Nielsen vandt kampene – ikke gennem direkte konfrontationer eller forhandlinger – men gennem sin evne til at animere andelsvennerne til at opbygge et parallelt erhvervsliv. Helt undgik han dog ikke kontakten med fjenden, for selskaberne skulle finansieres af en modvillig bankverden – en modstand, som han overvandt med etableringen af Andelsbanken i 1914. På det tidspunkt fremstod han som andelsbevægelsens ukronede konge, drevet af sin stærke samhørighed med gårdmandsstanden og viljen til at stille sig i spidsen for de projekter, der kunne gavne standens økonomiske vilkår, og næret af landbrugets udtalte anerkendelse af hans resultater – alle tre faktorer, som også skulle influere på hans formandskab i Landbrugsrådet.

Anders Nielsens tanker om lovgivningsmagten

»*Religion og Politik eller andre Samfundsspørgsmaal vedkommer ikke Andelsforeningerne*«, konstaterede Anders Nielsen i 1910.¹¹ Men han skelnede mellem *partipolitik* og en *faglig landbopolitik*. Tidligt agiterede han for, at landbrugets *faglige* repræsentanter burde hævde erhvervets interesser på Rigsdagen, og han var en ihærdig og vedholdende fortaler for et centralt fælles landbrugsorgan. Andelsudvalget blev således stiftet allerede i 1899 med det formål »*at være en fælles repræsentation for sammenslutninger af danske Andelsforetagender til varetagelse af fælles interesser, navnlig udadtil.*«¹²

Hvilke interesser var det da, der skulle varetages? Ja, ifølge Anders Nielsen burde Rigsdagen støtte landbrugets udvikling, hvor der var brug for det. En velfungerende landbrugssektor gavne jo hele samfundet. »*Vi véd alle, at Bondestanden sidder inde med en Magtstilling i vort Samfund*«, hævdede han på de jyske Landboforeningers delegeretmøde i 1907, og samme sted året efter syntes konseilspræsident Neergaard at bekræfte denne opfattelse, da han ytrede, »*at havde denne Regering ikke støtte fra det jyske Landbrug, var den ilde faren.*«¹³

Landbruget forventede til gengæld for sin støtte, at regeringen respekterede erhvervets selvstyre. Andelsbevægelsen var – med rette – stolt af sine store resultater og følte intet behov for anvisninger udefra, men modtog gerne regeringens støtte, når man bad om det. Fra 1900 til 1909 fik Anders Nielsen således i De jyske Landboforeningers Planteavlsudvalg gradvist hævet de årlige statstilskud fra knap 3.000 til godt 50.000 kr., mens han – ifølge planteavlskonsulent Kristensen – »*forstod myndigt at afværge Faren mod Statsindgreb, saa at Arbejdet trods Statsstøtte kunde udføres under frie Former.*«¹⁴ Ikke alle politikere var imidlertid indforstået med en så passiv rolle, og snart skulle smørmærkesagen belære Anders Nielsen herom.

Smørmærkeloven

Med andelsmejeriernes fremkomst fra 1880'erne startede en professionalisering af smørfremstillingen, som hævdede og ensartede kvaliteten af bøndernes smør. Det gavne såvel priserne som afsætningsmulighederne. Smørrets gode omdømme fristede imidlertid mindre reelle smørimportører på det engelske marked til at sælge andre landes smør som dansk. Det var en utålelig situation, og allerede i 1891 blev Folketinget foreslået at indføre et nationalt varemærke for smørret. Én af forslagsstillerne var i øvrigt den senere så berygtede Alberti. Der kom imidlertid ingen lov, og det var først, da Anders Nielsen i 1900 gik i spidsen for den nydannede Danske Mejeriers Smørmærkeforening, at smørret fik sit danske varemærke, *Lurmærket*.

Mejerierne strømmede til ordningen, og Anders Nielsen kunne på Smørmær-

keforeningens generalforsamling juni 1903 oplyse, at der nu kun stod 58 andelsmejerier udenfor. Altså var det kun et par procent af det danske eksportsmør, der ikke bar Lurmærket. Han havde allerede i 1902 været inde på, at en egentlig lovgivning ville styrke mærket, og i december 1903 bad mejeriorganisationerne og landboforeningerne landbrugsminister Ole Hansen fra Venstre om at indføre en tvungen mærkning af smørret. På Smørmærkeforeningens generalforsamling i 1904 argumenterede han således: »*For at gøre den hele Ordning stabil og Absolut omfattende saavel alt dansk Smør til Eksport som alt Smør i Detailhandelen, har vi paakaldt Lovgivningsmagtens Hjælp.*«¹⁵ Det var en kontroversiel beslutning, for lovgivning smagte af tvang og var derfor ikke vellidt af landboerne. Men Anders Nielsen kunne henvise til den positive effekt af pasteuriseringsloven af 1898, som også var opstået på landbrugets egen foranledning. Den 30. marts 1906 vedtoges da *Loven om Handel med samt Ind- og Udførsel af Landbrugsprodukter* med krav om lurmærkning af alt smør, hvorved mærket fik status af en egentlig oprindelsesgaranti. Smørmærkeforeningen overdrog lurmærket til staten, der overdrog den praktiske administration til Smørmærkeforeningen, og Anders Nielsen kunne i september samme år glæde sig over, at »*Landbrugsministeren her indførte en Ordning, der giver Mejerierne lejlighed til ved deres valgte Tillidsmænd at medvirke til den simplest mulige Forretningsgang, der falder sammen med Mejeriernes Ønsker.*«¹⁶

Alligevel fulgte en del kritik, og han måtte anvende en større del af sin beretning på generalforsamlingen året efter på at forsvare lovgivningen. Som afslutning understregede han sit holdningsfællesskab med kritikerne: »*Men jeg hylder nu en Gang ikke den Opfattelse, at man skal overlade mere til Staten end nødvendigt, – jeg hylder derimod en Opfattelse, at Regeringen bør holde flittig Forbindelse med Organisationerne og høre deres Mening om Sagerne.*«¹⁷

Samme år indførte England et forbud mod smør med et vandindhold på over 16 procent, og på generalforsamlingen i 1908 anbefalede Anders Nielsen – belært af erfaringen – »*private Foranstaltninger*« til at holde vandprocenten nede, da et »*Lovbud, der griber ind i det daglige Arbejde og Produktionen fremkalder Kritik.*«¹⁸ Efter længere tids debat henvendte mejeriorganisationerne sig dog alligevel i efteråret 1909 til ministeren, som netop var ved at revidere loven fra 1906, for at få indført en tilsvarende dansk regel. Da den nye og nu radikale landbrugsminister, Poul Christensen, i starten af 1910 fremlagde det ønskede lovforslag, indeholdt det imidlertid ikke kun regler om pasteurisering, oprindelsesmærkning og vandindhold, men også et oplæg til nye sanitære bestemmelser og øgede kontrolforanstaltninger. Der rejste sig et ramaskrig. I Mælke-ritidende februar 1910 hed det: »*Alt dette kunde vi have forstaaet, saafremt det var Mejeribruget, der var fremkommen med Ønsker til Staten om at autorisere disse Bestemmelser, men at Staten her vil fremtvinge noget, er os ufatteligt.*«¹⁹

Endnu værre var det, at det af lovforslagets bemærkninger fremgik, at de to mejerirepræsentanter – Hans Jensen, Vemmelev og Anders Nielsen – havde tilsluttet sig udkastet, om end Dansk Mejeristforening havde taget afstand. I et indlæg i Andelsbladet afviste begge at have godkendt de upopulære forslag i den fremlagte form. Landbrugsministeren gik til modangreb i Rigsdagen, og pressen anklagede Anders Nielsen for »bengnaveri« i forbindelse med statens aflønning af hans arbejde i Smørmærkeforeningen; en kampagne, som Anders Nielsen antydede, skulle være udgået fra ministeriet.

På Smørmærkeforeningens generalforsamling i juni erkendte Anders Nielsen at have accepteret lovudkastet – stærkt presset af minister og embedsmænd – for at undgå det, der var værre. Men han understregede, at forudsætningen havde været, at øgede regler og kontrol skulle foregå efter organisationernes *indstilling* og ikke *samråd*, som ministeren havde formuleret det. »*Nej, naar der staar »Samraad«, saa raader Ministeriet. Naar der staar »Indstilling«, saa raader Organisationerne*«,²⁰ konkluderede Anders Nielsen. Det drejede sig altså om, hvem der skulle bestemme. Samtidigt beklagede han forhandlingsformen og følte sin forhandlingsvillighed misbrugt.

Loven nåede ikke at blive vedtaget, før en ny Venstre-regering overtog styret. Anstødsstenene blev fjernet og eventuelle nye reglers indførelse gjort afhængig af organisationernes eget initiativ. Anders Nielsen blev genvalgt som formand for Smørmærkeforeningen, men noget var alligevel forandret. Han havde erfaret, at regeringsmagten ikke nødvendigvis kun ville optræde som serviceorgan for landbruget, at for megen velvilje under de politiske forhandlinger kunne skabe vrede i baglandet, og at regeringen kunne være en magtfuld modstander.

Da en lignende problematik opstod året efter omkring en eventuel andelslovgivning, forsøgte han tilsyneladende at tilpasse sin strategi. Denne gang var det to andre repræsentanter for Andelsudvalget, Severin Jørgensen og Jens Sørensen Saksager, der blev bebrejdet deres accept af et omfattende lovforslag. Et underudvalg udarbejdede derfor et mere behersket ændringsforslag, som Anders Nielsen fremlagde på Andelskongressen i 1911. »*Vi trænger ikke til denne Lovgivning, vi beder derfor heller ikke om den [...] Men tager man Hensyn til vore Ændringsforslag, mener vi dog at kunne tage mod Loven*«,²¹ erklærede han over for ikke blot andelsvennerne, men også den indbudte indenrigsminister Jensen-Sønderup og handelsminister Muus, begge fra Venstre. Hensigten var øjensynlig et kompromis mellem lovgivernes ønske om at lovgive, andelsfolkets ønske om at bevare »*Selvstyreprincippets Styrke og Sundhed*«, der havde skabt Andelsforeningernes »*sociale og økonomiske Underværker*«, og endelig hans eget ønske om at nå en løsning. Andelskongressen afviste imidlertid også dette mæglingsforslag som for omfattende. Anders Nielsen havde ikke

nødvendigvis fundet løsningen på enhver tillidsmands tilbagevendende dilemma, men han havde stadigt mod på rollen, og krigens øgede samarbejde mellem regering og landbrug skulle snart give ham gode muligheder for at udforske den yderligere!

Anders Nielsen og magtens centrum

I september 1914 blev Landhusholdningsselskabet, De samvirkende danske Landboforeninger og de samvirkende danske Husmandsforeninger indbudt til et stort fællesmøde med Rode og Prisreguleringskommissionen for at diskutere brødkornsforsyningen. Anders Nielsen deltog også i sin egenskab af næstformand for De jyske landboforeninger.²² På delegeretmødet i november trak han sig imidlertid fra denne post på grund af travlheden med Andelsbanken, og 2. december måtte han derfor afslå en ny invitation fra Rode. Han benyttede lejligheden til at lufte den tanke, »at det muligvis kunde have sin Interesse, om Ministeriet ved Lejligheder som disse tænkte på Andelsudvalget og lod dette nyde Ret og Ansvar lige med andre Organisationer.«²³ Han havde diskuteret det med Zahle, som var enig.

Det var en ny holdning. I 1908-09 havde han talt for, at de nye og langt større landbo- og husmandsforeninger skulle afløse Landhusholdningsselskabet som landbrugets kontakt til Rigsdagen, men han tænkte *ikke* andelsforeningerne ind i en sådan »Samvirksomhed.«²⁴ Andelsbønderne stod som medlemmer af de to andre organisationer og var repræsenteret der igennem. Når forslaget nu faldt samtidigt med, at han måtte opgive sin plads ved regeringsforhandlingerne, er der grund til at antage, at det ikke skyldtes en pludselig opstået tvivl om de andre organisationers evne til at repræsentere andelsforeningerne, men snarere en ulyst til at opgive den personlige position tæt på magtens centrum.

Forløbet af de foregående måneders samarbejde med regeringen måtte da også have tilfredsstillet Anders Nielsens ønske om anerkendelse og næret hans pligtfølelse overfor organisationsarbejdet, og Erik Helmer Pedersen rammer formodentligt rigtigt, når han i sit store værk om Landbruksrådet (1979) mener, at Anders Nielsen med flere »*tydeligt nok befandt sig helt godt ved at fungere som statslige sektorbestyrere.*«²⁵

Således havde Anders Nielsen sammen med andre af landbrugets repræsentanter i krigens start bakket regeringen op omkring et forbud mod opfodring med rug og hvede. Ganske vist var et sådant indgreb i konflikt med Anders Nielsens grundlæggende krav om landmandens selvstyre, men nogen økonomisk trussel var der ikke umiddelbart tale om. Og opbakningen kunne til gengæld demonstrere landbrugets ansvarlighed. »*Naar Danmark er ude for den svære Søgang, saa er det Landbruget, der skal klare Pynten,*«²⁶ erklærede han

selvbevidst på de jyske landboforeningers delegeretmøde i november 1914. Det udløste forsamlingens stærke bifald, og også hans indsats i forbindelse med foderstofimporten havde fremkaldt stor anerkendelse. Her havde Anders Nielsen – som formand for Jydsk Andels-Foderstofforretning (J.A.F.) – i et samarbejde med landbrugsministeriet muliggjort importen af 48.000 tons foderstoffer fra England mod at garantere, at der ikke ville foregå videreeksport. Det skete på et tidspunkt, hvor foderstofimporten stort set var gået i stå med hamstringer og store prisstigninger til følge. Sammen med de usikre eksportforhold havde det fået mange landmænd til at reducere usædvanligt hårdt i deres besætninger, og fra overordnet hold frygtede man for det fremtidige produktionsapparat. For at berolige landbruget påtog staten sig den fulde forsikringsrisiko for de skibe, der fragtede korn- og foderstoffer til landet, og J.A.F.'s import af de 48.000 ton skabte fornyet tillid og dermed tilfredshed hos både regering og landbrugsorganisationer.

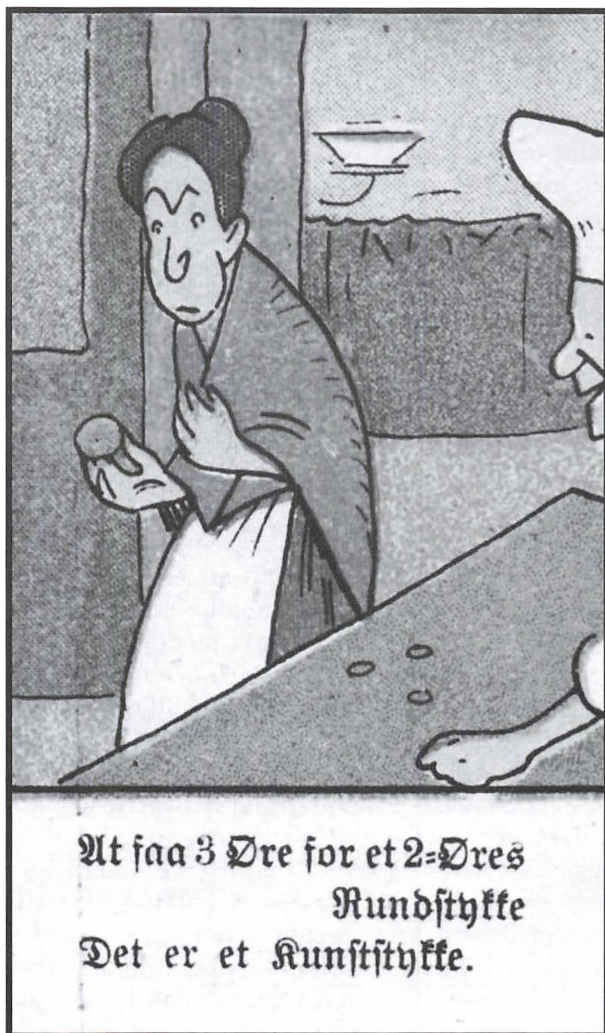
Hans samarbejde med regeringen havde altså i første omgang givet positivt afkast i form af personlig anerkendelse og en klar markering af landbrugets samfunds betydning. Prisen havde været moderat: en – på det tidspunkt forventet kortvarig – afgivelse af den enkelte landboers dispositionsret over dele af høsten. Det var forståeligt, at han gerne ville følge succesen op, og han kunne da også gøre sig berettiget håb om at få adgang til det. I foråret 1914 havde landbrugsminister Kristjan Pedersen på andelskongressen rost *»Andelsudvalgets dygtige og højt ansete Formand«*,²⁷ mens Rode havde hyldet andelsbevægelsens bærende princip, det solidariske fællesskab. *»Andelsudvalgets Anseelse var i Aarets Løb utvivlsom styrket, bl.a. ved Arbejdet for Foderstofimporten«*,²⁸ mente Anders Nielsen selv, og han stod da også opført blandt de indbudte, da landbrugets organisationer mødtes med Prisreguleringskommissionen i juni 1915 for at debattere en kornordning for høståret 1915-16 – nu som enlig repræsentant for Andelsudvalget.²⁹

I mellemtiden var en del dog forandret!

Anders Nielsen og Madsen-Mygdal

Allerede på mødet september 1914 havde husmændene talt for indførsel af maksimalpriser på brødkorn for at holde brødpriserne nede. Gårdmændene var imod et sådant indgreb og advarede om, at det ville standse importen og betyde kornmangel. I første omgang forholdt regeringen sig afventende, men da brødpriserne fortsatte med at stige, indførte Rode på årets sidste dag en maksimalpris på rug. Det udløste en proteststorm fra landboforeningerne, anført af Thomas Madsen-Mygdal. Som forstander på Dalum Landbrugsskole var han højt respekteret for sin faglige dygtighed, men det var først nu, han trådte frem som landbrugets liberale bannerfører. Udgangspunktet var en bestyrel-

Figur 2. Arbejdere og andre lønmodtagere oplevede en betragtelig reallønsnedgang under 1. verdenskrig, og regeringen måtte indføre en række dyrtidslove. Maksimalpriserne på rug, hvede og flæsk (kun de billigste dele af grisen) skulle sikre småkårsfolk adgang til de mest basale fødevarer. Kilde: Blæksprutten 1915, s. 52.

sespost i De samvirkende Landboforeninger i Fyns Stift, og han blev ligeledes en del af andelsbevægelsen, da han i starten af 1915 blev formand for Odense Eksportslagteri.³⁰

Det fremgår ikke af kilderne, om Anders Nielsen deltog i forårets debat. Formentlig har han i stedet været travlt optaget af arbejdet i Andelsbanken og J.A.F.. Men vi ved fra de jyske landboforeningers delegeretmøde i november, at

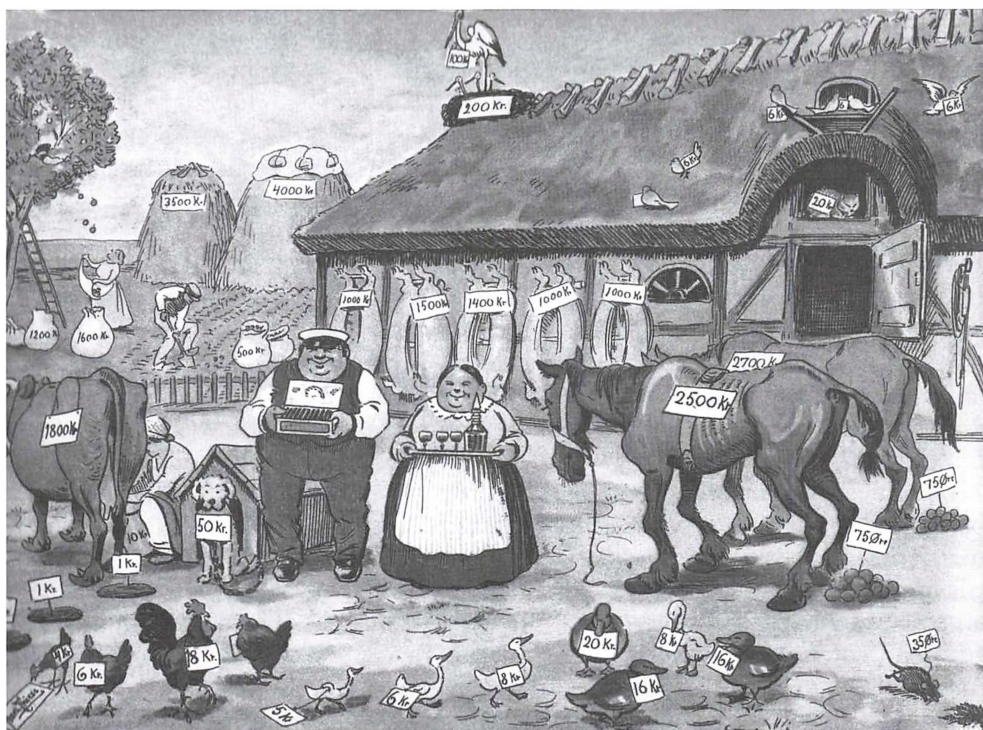
han delte landboforeningernes ønske om ekspropriation til dagspris frem for maksimalpriser,³¹ og intet taler for, at han ikke – i hvert fald i princippet – skulle have delt modstanden mod den radikale regerings politik. Den havde nu berørt landmændene både på deres økonomi og deres selvstyre – kardinalpunkter for Anders Nielsen!

I marts valgte slagterierne – herunder andelsslagterierne – at acceptere maksimalpriser på hjemmemarkedsflæsket, og i juni forhandlede man så en kornordning for høsten 1915. Landboforeningerne ønskede brødkornet sikret gennem en kornligning i stedet for maksimalpriser, mens husmandsforeningerne ønskede dem fastholdt, og en afgørelse lå ikke lige for. Da tog Madsen-Mygdal det første initiativ til at styrke landbrugets platform i forhandlingerne. Han havde ikke deltaget i mødet med kommissionen 15. juni, men 26. juni henvendte han sig til Anders Nielsen og Landhusholdningsselskabet og bad dem indkalde til fællesmøde. Fællesmøderne var Anders Nielsens opfindelse. Han havde i 1912 foreslået, at man samlede Landhusholdningsselskabet, De samvirkende danske Landboforeninger, De samvirkende danske Husmandsforeninger og Andelsudvalget til regelmæssige fællesmøder med henblik på – under tvangfri former – at opbygge en større indbyrdes forståelse. Det første og foreløbige eneste møde var holdt i oktober 1913.

Nu blev der indkaldt til nyt møde den 7. juli, og Andelsudvalget forberedte sig i timerne inden. Projekt *mere-indflydelse-til-landbruget* var i god overensstemmelse med Anders Nielsens holdninger, og han var parat til at tage teten. På udvalgets foregående møde den 12. juni havde flere udvalgsmedlemmer rost ham for hans handlekraft, og aftenen forinden var han i forlængelse af J.A.F.s generalforsamling blevet overrasket af repræsentanter for Andelsudvalget, der var mødt op med store gaver for at takke ham »for dygtigt og trofast Arbejde i Andelssagens Tjeneste.«³² På den baggrund har han formodentlig følt sig – om muligt – endnu mere forpligtet til at stille sig til rådighed for sagen, og han mødte da også op med et færdigt udkast til den påtænkte henvendelse til indenrigsministeren. Her hed det, at landbruget var utilstrækkeligt repræsenteret i Prisreguleringskommissionen i forhold til erhvervets store betydning, og at en bedre repræsentation af landbrugets interesser ville gøre det nemmere for organisationerne at anbefale beslutningerne til deres medlemmer. Samtidigt understregede han landbrugets vilje til at komme de betrængte samfundsklasser til hjælp, når »Sagen lægges saaledes til Rette, at dette ogsaa virkelig naaes.«³³ Heri lå en implicit kritik af maksimalpriserne, der ikke kun gavnede de dårligst stillede, men også de velhavende, og samtidigt kun omfattede råvare-, men ikke færdigvareniveau.

Som fire uger tidligere, hvor Andelsudvalget havde taget kontakt til uden-

rigsministeriet omkring kulimporten, blev der lagt op til samarbejde. Skulle henvendelsen ikke bære frugt, kunne man jo rette en skarpere henvendelse direkte til Rigsdagen! Udvalget var enig i ønsket om en bedre repræsentation, og der »viste sig alm. Stemning for at søge at faa Th. Madsen-Mygdal ind i Prisregulerings Kommissionen.« Madsen-Mygdal var ikke medlem af Andelsudvalget, men han havde fremsendt sit eget udkast til en regeringshenvendelse, og flere medlemmer var tiltalt af hans »noget stærkere Udtryk end Formandens.« Man vedtog således at supplere Anders Nielsens udkast med dele fra Madsen-Mygdals inden fremlæggelsen på fællesmødet. Det drejede sig om Madsen-Mygdals mærkesager: dels en erklæring om, at staten og ikke landbruget burde dække omkostningerne ved prisreguleringen, og dels en direkte kritik af de hidtidige foranstaltninger, som angiveligt gavnede industri og mellemhandel mere end de trængende – og det på landbrugets bekostning!³⁴

Figur 3. »Det er ikke daarlige Tider for Landbruget«, medgav Madsen-Mygdal på fællesmødet 7. juli 1915. Blæksprutten havde da også svært ved at mobilisere den store medlidenhed! Kilde: Blæksprutten 1915, s. 23.

Hvordan har Anders Nielsen opfattet situationen – den ene dag hyldet og næste dag overhalet indenom af en fremstormende Madsen-Mygdal? Der foreligger ingen direkte ytringer herom, men ifølge referatet fra fællesmødet, der fulgte umiddelbart efter, havde han nu opgivet samarbejdstonen. Med henvisning til »*forskellige Underhaandsmeddelelser om den Utilfredshed, der hersker med mange af Prisreguleringskommissionens Afgørelser*«, ³⁵ fremlagde han det skærpede udkast som sit eget og understregede de kritiske passager. Da projektet dermed fremtrådte som en protestbevægelse vendt mod regeringen, afviste husmandsrepræsentanterne at medvirke. Anders Nielsen var ærgerlig og beskyldte dem for at drive politik, og så hjalp det ikke, at Madsen-Mygdal forsøgte at appellere til deres fælles interesser. De tre andre organisationer måtte foreløbigt gå enegang.

Der kan tænkes flere forklaringer på Anders Nielsens kursskifte. Måske var det et strategisk valg at lægge sig i baghjul på Madsen-Mygdal, denne åbenlyst *upcoming man*. Måske frygtede han en gentagelse af baglandets reaktioner i smørmærkesagen, hvis han ikke fulgte ønsket om en skærpelse af tonen over for regeringen. Og regeringen havde jo vitterlig ramt landbruget på hans kerneværdier, retten til at efterstræbe den bedst mulige økonomi og retten til at disponere frit. For Anders Nielsen, der fortsat ønskede at være med i forreste linje, må valget mellem et forsonligt og personligt tilfredsstillende samarbejde med regeringen eller landbovennernes fortsatte opbakning have været enkelt!

Husmænd og gårdmænd – og de forskellige forudsætninger

Rode tog velvilligt imod henvendelsen og tilbød landbrugsorganisationerne tre ekstra medlemmer i Prisreguleringskommissionen, heraf mindst én husmand, eller – ifølge referatet fra C. Bech, Landhusholdningsselskabet, på det følgende fællesmøde 19. august 1915 – »*et raadgivende Udvalg paa 7 á 8 Medlemmer, til hvilket Regeringen eller Kommissionen kunde henvende sig i Sager, der berørte Landbrugets Interesser.*« ³⁶

I Andelsudvalget oplyste Anders Nielsen, at ministeren havde stillet ikke blot husmændene, men også Andelsudvalget en plads i Prisreguleringskommissionen i udsigt, mens landboforeningerne og Landhusholdningsselskabet tilsyneladende skulle dele en plads. Alternativet var et udvalg af selvvalgt størrelse, som kommissionen så skulle konsultere i landbrugsspørgsmål. Uanset hvad var Andelsudvalget delt i spørgsmålet og usikre på, hvor den største indflydelse kunne nås. Men efter at have overbevist hinanden om, at et særudvalg – foruden at forhandle med Prisreguleringskommissionen – også kunne henvende sig direkte til offentligheden og regeringen, enedes man om at anbefale udvalgsløsningen på det følgende tvangfri fællesmøde. ³⁷

De samvirkende danske Landboforeninger foretrak også et udvalg, og hus-

manden Jensen-Vandman sluttede sig til, skønt spørgsmålet ikke havde været debatteret i hans bagland. Han har formodentlig følt sig beroliget ved Bechs indledende formulering omkring rådets underordnede stilling i forhold til Prisreguleringskommissionen og regeringen. I et rent rådgivende udvalg ville husmændene kunne leve med en forventet mindretalsstatus. Efter en del diskussion enedes man om at give udvalget otte pladser, hvoraf Landboforeningerne, Husmandsforeningerne og Andelsudvalget skulle have hver to, Landhusholdnings-selskabet et enkelt, og det sidste deles mellem de to sidstnævnte. Delemandatet opstod som en konsekvens af, at flere andelsmedlemmer ønskede andelsbevægelses største særorganisationer direkte repræsenteret, hvilket krævede mindst tre pladser til Andelsudvalget. Ønsket blev begrundet i en frygt for, at de brancherelaterede konsultationer, som de hidtil havde været indkaldt til, ville ophøre med den nye konstruktion. Her var det altså rådgivningsfunktionen, man var optaget af. Anders Nielsen havde andre ambitioner: Han ville have udvalget til at være dén fællesrepræsentation, han altid havde agiteret for: En *øverste* myndighed, der havde kompetence til at tale *hele* landbrugets sag i *alle* forhold.

Dette synspunkt kunne genfindes i fællesmødets skriftlige svar til Rode. Her bad man om et rådgivende udvalg nedsat til:

*»Enten at udtale sig om de Spørgsmaal, der bliver det forelagt af Regeringen og Prisreguleringskommissionen, eller [forfatterens fremhævelse] til i givet Tilfælde selv at fremkomme med Henvendelser til den høje Regering eller Prisreguleringskommissionen.«*³⁸

Rode valgte at godkende *»et raadgivende Udvalg som det ommeldte«*,³⁹ og gårdmændene med Anders Nielsen i spidsen mente sig dermed berettiget til de ikke blot udfarende, men også udfordrende initiativer, der i sidste ende skulle blive husmænd og regering for meget.

Anders Nielsen positionerer sig

Da Anders Nielsen meddelte Andelsudvalget, at han grundet travlhed ville afslå det, hvis han skulle blive foreslået som formand for det kommende landbrugsråd, blev det beklaget fra flere sider. Han tilbød da:

*»Hvis det raadgivende Udvalg vil slutte sig til, at vi søger at komme med et nyt Grundlag, der afbøder de nuværende Uretfærdigheder ved Regeringens Foranstaltninger, og at vi, hvis dette Grundlag afvises, nedlægger vort Hverv, saa kan jeg – om end nødig – gaa med på midlertidig at være Formand. (Hør!).«*⁴⁰

Det så ud som om, han hurtigt havde indstillet sig på ønsket om en mere pågående stil og besluttet sig for kompromisløst at fremme Madsen-Mygdals alternative forslag til regeringens politik. Landbrugsrådet skulle ikke blot *råd-give*, men også *presse* regeringen til at anerkende gårdmandslandbrugets synspunkter. Den skærpede stil blev noteret af gårdmandsbladet Vort Landbrug,

der roste den første, kritiske henvendelse til Rode for de »*faste og værdige Ord*«,⁴¹ men også af Zahle, der i sin dagbog 29. august 1915 noterede om de større bønder: »*De er ved at slutte sig sammen om en snæver, standsegoistisk agrarpolitik.*«⁴²

Desværre synes den oprindelige protokol fra Landbrugsrådet at være gået tabt og dermed også referatet fra det konstituerende møde. Anders Nielsen har dog næppe fået husmændene til at acceptere ultimative krav med brod mod regeringen. De har snarere accepteret ham som en muligt samlende formand, da han som repræsentant for andelsforeningerne trods alt repræsenterede både husmænd og gårdmænd. I hvert fald indtog han formandsposten, og med Madsen-Mygdal, som fik delemandatet, ved sin side indledte de to – med Torben Hansgaards ord – »*en sådan kurs, at det måtte føre til et brud med regeringen.*«⁴³

Landbrugsrådet i funktion

I forhandlingerne, der førte frem til oprettelsen af Landbrugsrådet, havde Anders Nielsen således introduceret ideen som en protestbevægelse, han havde agiteret for, at rådet skulle være udfarende og tage egne initiativer, og han havde stillet sig som talsmand for en kompromisløs linje. Resultatet af det første møde 9. september kunne ligne en yderligere programklæring. Rådet stillede ministeren en række spørgsmål – og ville i øvrigt gerne have dem besvaret på mindre end en uge.

Indholdet kunne minde om en rigsrevisions første skridt til et gennemgribende eftersyn af ministeriets hidtidige praksis, og Rode har formodentligt følt sig noget pikeret over tonen. Han valgte i hvert fald hverken at besvare spørgsmålet om eksporten af de tilberedte madvarer eller de senere fremsendte ryk-kere, skønt henvendelserne faktisk udløste flere opstramninger fra landbrugsministeriets side.

På det første møde med Prisreguleringskommissionen lagde Anders Nielsen tilsvarende ud med en ganske myndig og afmålt attitude. »*Vor Opfattelse af Vor Stilling er den at vi er en Kommite for os selv, hvis Medlemmer ikke spørges enkeltvis*«,⁴⁴ markerede han i sit første indlæg. Derefter fremlagde han Landbrugsrådets noget forbeholdne anbefalinger angående en eventuel frigivelse af byg, og rådet forlod atter mødet. Skønt Landbrugsrådet var opstået på baggrund af et ønske om øget indflydelse på kommissionen, syntes rådet nu mere indstillet på at omgå den. Kommissionen virkede overrasket og ærgerlig. Sidst i september beklagede dens formand, C. Hage at skulle tage stilling til en plan, »*der kun var trukket op i store Linier, og hvis Enkeltheder man selv maa udfylde efter eget Skøn.*« Det drejede sig om Madsen-Mygdals forslag om at afskaffe maksimalpriserne og i stedet yde understøttelse til de økonomisk svageste fa-

Figur 4. Uddrag af Vort
Landbrug 1915, s. 404.

Til

Indenrigsministeriet.

Som Formand for det af Landbrugets Organisationer udpegede Landbrugsraad af 30. August 1915 tillader jeg mig at henvende mig til det høje Ministerium med Anmodning om, at nedennævnte Oplysninger maatte blive meddelt Raadet, om muligt inden dettes næste Møde Torsdag den 16. ds.

1) Hvorledes udføres Kontrollen med de af Møllerne forlangte Priser for Hvede- og Rugmel?

2) Hvorvidt er der givet og vil der i Fremtiden kunne gives Dispensationer fra Forbudet mod Udførsel af Malt?

3) Foreligger der for Tiden et Grundlag for en Beregning over, hvad den ekstraordinære Skat paa Krigsfortjeneste kan forventes at indbringe, og hvad henholdsvis København, Købstæderne og Landdistrikterne hver for sig kommer til at yde? I bekræftende Fald vil Raadet sætte Pris paa at blive gjort bekendt med dette Grundlag.

4) Hvorledes foregaar Kontrollen med Eksport af tilberedte Madvarer?

5) Bladudtalelser gaaende ud paa, at der samtidig med Indførslen af amerikansk Flæsk til vort hjemlige Forbrug kan tænkes at blive givet Tilladelse til Genudførsel af amerikansk Flæsk, har i de senere Dage givet Anledning til adskillig Uro. Landbrugsraadet udbeder sig derfor Lejlighed til at gøre sig bekendt med den af Ministeriet med Importørerne af amerikansk Flæsk truffene Ordning.

Landbrugsraadet, p. t. København den 9. September 1915.

And. Nielsen.

milier. Kommissionen havde netop udskudt sin stillingtagen til forslaget til efter Landbrugsrådets oprettelse for at kunne »drage Nytte af den saaledes frembudte velkomne Lejlighed til at søge yderligere Vejledning«. Men Landbrugsrådets flertal, bestående af Andelsudvalgets og Landboforeningernes fem medlemmer, afgav blot deres anbefaling og henviste en yderligere behandling til regering og rigsdag. »En Diskussion vil sikkert være overflødig«, udtalte Madsen-Mygdal. Efter mødet var husmandsrepræsentanten, N. Frederiksen, tydeligt irriteret over Landbrugsrådets afvisende holdning.⁴⁵

Referaterne tyder dog på, at Anders Nielsen – når han blev opslugt af debatten – faktisk glemte sine forbehold og i stedet viste sig ganske konstruktiv, og det lykkedes da også at udforme et fælles forslag til kornordningen for 1915-16, som Rode gladelig antog. Generelt var svarene til kommissionen dog præget af kortfattede tilkendegivelser – enstemmige eller delte – som overvejende var imod indgreb af enhver art. Rode konkluderede i 1917, at rådet aldrig *»gav virkelig vejledende Betænkninger, men kun ganske kort udtalte, at dette kunde man gaa med til, dette ikke.«*⁴⁶

Nu var flertallets modvillige indstilling til Prisreguleringskommissionen kendt allerede ved oprettelsen af Landbrugsrådet, og det kunne således ikke være den, der brød husmændenes forudsætninger og resulterede i, at de trak sig. Madsen-Mygdal havde allerede på fællesmødet 7. juli 1915 sat spørgsmålstegn ved betimeligheden af kommissionen og ment, at det havde været bedre, hvis regeringen havde stået i direkte forbindelse med organisationerne.⁴⁷ Anders Nielsen havde oven i dette sine egne grunde til modvilje.

Han havde således flere skarpe sammenstød med kommissionsformand C. Hage,⁴⁸ og også grosserer Heilbuth, et andet radikalt kommissionsmedlem, fik Anders Nielsens vrede at føle. De to herrer havde blandt andet udfordret ham med deres forsøg på at få J.A.F., som Anders Nielsen havde været formand for siden oprettelsen i 1898, til med lavere priser at virke prisdæmpende på det samlede marked for foderstoffer. J.A.F. havde gode argumenter for ikke at gå under de private importørers priser og ønskede ikke at ændre sin politik, men Heilbuth fostrede en plan om at offentliggøre noteringerne for at udstille de selskaber, der pressede priserne op. Da han i oktober foreholdt Anders Nielsen en J.A.F.-notering, der lå højere end en bestemt notering fra Korn- og Foderstof Kompagniet, lød svaret, at *»Hr. Heilbuth maatte være desorienteret.«*⁴⁹ De pågældende noteringer var ikke sammenlignelige. Det udløste en voldsom polemik, hvorunder Andelsbladet foreslog Heilbuth selv at sænke foderstofpriserne ved – i sin egenskab af bestyrelsesmedlem i Dampskibsselskaberne – at nedsætte de stærkt forhøjede fragtpreiser. På de jyske landboforeningers delegeretmøde i november gentog Anders Nielsen sin harme over såvel Dampskibsselskabernes prisniveau som kommissionens uvilje til at gribe ind, og han bemærkede, at kommissionen *»vinder ikke ved nærmere Bekendtskab.«*⁵⁰ Det udløste et stærkt bifald, der må have bekræftet Anders Nielsen i sine aversioner.

Hans antipati mod Heilbuth havde en anden mulig årsag. Heilbuth havde indtil for nylig siddet som bestyrelsesformand i Gødningskompagniet, hvis udfordrende monopoladfærd netop i 1915 havde animeret andelsfolket til at tage kampen op og gøre sig uafhængig af det hidtidige kundeforhold. Anders Nielsen blev formand for det forberedende udvalg. Et tredje medlem af kommissionen, Alexander Foss var medejer af F. L. Smith, der stod bag en anden mono-

poldannelse, Cementringen, som ligeledes havde vakt andelsbevægelsens vrede. Kort efter i 1911 at have indgået en kontrakt med Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger (FDB) – som blandt andet måtte love ikke selv at producere cement – hævede den cementprisen for at opbygge en reserve, der skulle bekæmpe mulige fremtidige konkurrenter. Som modsvar satte andelsfolket anført af J.A.F. skyndsomt gang i oprettelsen af en andels-cementfabrik, der stod færdig i 1913. Da der imidlertid forekom brugsforeninger blandt andelshaverne, kunne Cementringen anlægge sag mod FDB for brud på aftalen om egenproduktion og vinde den ved Højesteret i 1915. Det betød, at andelscementfabrikken – med Anders Nielsen som formand – måtte indstille produktionen til udgangen af 1916. Jo, Prisreguleringskommissionen var ikke ligefrem elsket.

Anders Nielsen som konfliktskaber

Anders Nielsen understregede på det omtalte delegeretmøde i november, at han ikke havde det samme negative forhold til Rode som til kommissionen, men det forhindrede nu ikke sammenstød. 2. oktober 1915 udtrykte Rode første gang utilfredshed med, at rådet offentliggjorde sine erklæringer. Han fandt dem skadelige for regeringens forhandlinger med England. Han var dog næppe heller begejstret for at få udstillet den disrespekt, der lå gemt i udformningen af den tidligere omtalte henvendelse fra mødet 9. september. Ganske vist skal man være varsom med at vurdere en datidig sprogtonen ud fra nutidige kriterier, men selv redaktøren af Vort Landbrug – som konsekvent omtalte regeringen med det uvenlige tilnavn »*Vi alene vide*« – udtrykte efter Landbrugsrådets opløsning, at »*maaske var Raadets Skrivelser til Ministeriet lidt skarpe i Formen, men Indholdet var godt og paakrævet.*«⁵¹

Rodes beklagelse fik rådets husmænd til på det følgende rådsmøde 11. oktober at understrege deres opfattelse af rådet som *rådgivende over for Prisreguleringskommissionen*. Det fik Anders Nielsen til klart at markere sit standpunkt. I pagt med sit syn på landbrugets samfunds betydning afviste han en sådan »*underdanig Stilling*« som »*uværdig*« – rådet skyldte tværtimod sine organisationer at være udfarende. Man enedes dog om fremover at tage stilling til en eventuel offentliggørelse fra sag til sag. Men husmændene var fortsat betænkelige, og i slutningen af oktober blev problemet taget op på De samvirkende danske Husmandsforeningers bestyrelsesmøde. Den 19. og 20. november vedtog et overvældende flertal på de jyske husmænds sendemandsmøde en resolution, der støttede regeringens foranstaltninger »*for at lette det økonomiske Tryk for den arbejdende Befolkning.*«⁵² I stedet for at mindske uenighederne mellem gårdmænd og husmænd havde samarbejdet i Landbrugsrådet snarere accentueret dem.

Figur 5. Når Landbrugsrådet ønskede eksporten af tilberedte fødevarer kontrolleret, skyldtes det en mistanke om, at flæsk, der af hensyn til forbrugerne blev udbudt til nedsat pris på hjemmemarkedet, blev videresolgt til Tyskland i forarbejdet tilstand. Dermed kom landmændene til at betale for gullaschbaronernes gyldne tider. Kilde: Blæksprutten 1915, s. 29.

De to husmandsrepræsentanter, Jensen-Vandman og Chr. Johansen, fortsatte imidlertid arbejdet i Landbrugsrådet i det omfang, de fandt det rådgivende – også når det gjaldt rådets selvstændige initiativer. De meldte først fra efter den næste konflikt med regeringen, der begyndte i slutningen af november. Her havde også Scavenius reageret på rådets offentliggørelser, der denne gang generede forhandlingerne med Norge. Rode videresendte klagen og beklagede samtidigt rådets manglende respekt for hans tidligere henstilling, men Anders Nielsen svarede igen. Han ville vide, om kommissionen – hvorfra der sivede lignende oplysninger – også blev pålagt tavshedspligt? At kommissionen tidligere havde truet J.A.F. med netop offentliggørelsesvåbnet har formentlig bidraget til Anders Nielsens vrede. Den 17. december sendte rådet i enighed en fortløbig henvendelse til Rode, hvori det udtrykte forundring over Scavenius'

ensidige anklage mod Landbrugsrådet, når nu Prisreguleringskommissionen havde tilført offentligheden oplysninger om de samme sager. Men husmændene ville ikke lægge navn til tilføjelsen om, at man afventede »*Landbrugsrådets ligestilling med kommissionen i den omhandlede henseende.*«⁵³ Her var ikke tale om en rådgivning, men om et krav, og det blev set som endnu et skridt væk fra forudsætningen om et udvalg, der var underordnet kommissionen. Den 26. december spurgte redaktør og landstingsmand P. Jeppesen i Husmanden, om ikke husmandsrepræsentanterne burde trækkes ud af udvalget, og 11. januar 1916 traf De samvirkende danske Husmandsforeningers landsstævne den endelige beslutning. Landbrugsrådet havde da fungeret i fire måneder.

Tonen i Landbrugsrådet

Gårdmandsdelen i Landbrugsrådet accepterede ikke husmandsrepræsentanternes forklaring på deres udtræden. De mente derimod, at Niels Frederiksen stod bag, og der var gået partipolitik i sagen. Som påpeget af Hansgaard tydede forløbet i Landbrugsrådet dog ikke på, at Jensen-Vandman og Chr. Johansen skulle have været Frederiksens lydige vasaller.⁵⁴ Jensen-Vandman fastholdt da også sin forklaring om dels de bristede forudsætninger vedrørende rådets rådgivende funktion og dels rådets ubehagelige forhandlingstone, da han blev stillet til regnskab på det første fællesmøde efter bruddet. Ja, faktisk udtalte Jensen-Vandman, at han ikke ville have talt for en udtræden, »*hvis der havde været samme Forhandlingstone som i Landbrugsudvalget.*«⁵⁵

Uden protokollen er anklagen vanskelig at afgøre, men Anders Nielsen erkendte, at »*der til Tider var ført en meget varm debat i Landbrugsraadet.*« Han mente dog, at samarbejdet med husmændene havde været godt, og Madsen-Mygdal forsvarede – forventeligt – hans ledelse af møderne. Men Landstingsmand N. Jensen bemærkede, at han ikke havde haft vanskeligheder med at forhandle med Jensen-Vandman i et andet udvalg og »*fandt det derfor underligt, at Forhandlingerne i Landbrugsraadet maatte bryde.*«⁵⁶ Enten må han have ment, at bruddet måtte have andre årsager, eller at Anders Nielsen som forhandlingsleder havde fejlet. J. Petersen fra Andelsudvalget ville i hvert fald ikke på forhånd udelukke, at husmændene kunne have ret i deres påstand om en ubehagelig forhandlingstone; på et møde i maj bad han således om et referat af Landbrugsrådets protokol for ved selvsyn at konstatere, om husmændenes klager havde gyldighed.⁵⁷

Helt utænkeligt var det altså ikke, at den ønskede offensive tone var blevet mere indædt, end godt var. I levnedsbrevet fra 1907 beklagede Anders Nielsen, at han måtte savne den »*Hvile og Fred for Sind og Nerver*«, som nogle friuger i hjemmets skød ville have kunnet give ham, og Svend Høgsbro havde i forbindelse med Anders Nielsens folketingskandidatur i 1908 pålagt ham at

afgive nogle af sine tillidsposter, da han tvivlede på, at helbredet ville kunne holde til yderligere belastninger. Han fik ret, og Anders Nielsen måtte lægge sig syg i en periode.⁵⁸ Anders Nielsen var altså ikke usårlig, men kunne overbelastes, eller med et moderne ord: stresses. Det kan derfor ikke udelukkes, at den kritiserede tone ikke kun var resultatet af en bevidst strategi, men også af en utilsigtet irritabilitet med baggrund i et for stort arbejdspress. For eksempel reagerede han på et fællesmøde i slutningen af november overraskende tvært, da husmændenes repræsentanter ønskede de øvrige organisationers opbakning omkring et fællesindkøb af redskaber og maskiner. Projektet var kommet godt fra start, men nu havde de samlede plovfabrikanter pålagt husmændenes plovleverandør at sænke den tilbudte rabat væsentligt. Man bad derfor om en hjælpende hånd, hvis flere fabrikanter skulle boykotte projektet. Anders Nielsen var uden tvivl den mest kompetente til at rådgive, men i stedet for at tilbyde sit vante positive engagement, var han negativ og gjorde sit bedste for at tage modet fra husmændene.⁵⁹ Måske var han irriteret over deres indtrængen på hans andels-enemærker, måske var det en reaktion på deres optræden i Landbrugsrådet, eller måske var han simpelthen ved at køre træt. For selv om det forgangne år havde indeholdt både hyldest og tillidserklæringer, havde det også haft sine belastninger. Andelsbanken var i sin opstartsfasen og oprettede alene i 1915 syv nye filialer, og selv om Anders Nielsen havde opgivet en del tillidsposter for at få tid til at udfylde sin formandsfunktion i banken, var der føjet andre opgaver til, som han ikke havde kalkuleret med. Landbrugsrådet var én af dem, ekstraordinære arbejdsbetingelser i J.A.F., problemerne omkring Cementfabrikken og arbejdet omkring det nye andels-gødningsselskab nogle andre. Derudover havde han engageret sig i Federspiels forsøg på at forbedre handelsforholdene til England. Det var denne aktivitet, der resulterede i en voldsom kritik og Scavenius' vrede, og meget tyder på, at han her havde vovet sig ud i et felt, hvor kompetencen og erfaringerne ikke slog til. Om det påvirkede hans adfærd i Landbrugsrådet vides ikke, men udelukkes kan det heller ikke.

Afrunding

Landbrugsrådet var Rodes tilbud til gårdmandslandbruget, da det ønskede en større repræsentation i de centrale forhandlinger. Det blev en platform for direkte indflydelse på kornordningen for 1915-16 og indirekte på kontrollen af tilberedte fødevarer. Men rådet lagde med Anders Nielsen som formand i tæt samarbejde med Madsen-Mygdal en oppositionel kurs, der *»måtte føre til et brud med regeringen.«*⁶⁰

Andelsudvalget, tungt besat med Venstre-gårdmænd, rejste ønsket om en mere regeringskritisk linje på et tidspunkt, hvor Anders Nielsen stadig var indstillet på samarbejde. Han havde vanen tro påtaget sig lederskabet i spørgs-

målet om større indflydelse over for regeringen, men man foretrak Madsen-Mygdals mere kritiske linje. På det følgende fællesmøde antog Anders Nielsen helt den Madsen-Mygdalske protestlinje i både tema og form. Valget kunne være taktisk bestemt, men var under alle omstændigheder logisk i betragtning af hans erfaringer fra smørmærkesagen, hans behov for standsfællernes anerkendelse, pligtfølelsen i forhold til de ventende opgaver og hans ønske om at være med i forreste linje. Så måtte det hidtidige forsonlige regeringssamarbejde – om nok så personligt tilfredsstillende – vige.

Nu var det jo heller ikke sådan, at han var uenig i kritikken. Reguleringspolitikken var i modstrid med hans egne grundlæggende idealer om landbrugets selvstyre og økonomiske frihed, men han anerkendte trods alt, at krigens specielle vilkår stillede særlige krav til landbruget. Nok så afgørende for Anders Nielsens opposition til regeringen var et fundamentalt modstridende syn på regeringsfunktionen. Anders Nielsen ønskede først og fremmest regeringens anerkendelse af landbrugets selvstyre og dernæst dens støtte til at forfølge den økonomiske succes, som så åbenlyst gavnede hele samfundet. Han måtte opfatte Zahle-regeringens manglende hensyn til især gårdmandslandbrugets ønsker som disrespektfuldt, og han fandt det da også uværdigt, da først husmændene og senere Rode i spørgsmålet om offentliggørelse ville have Landbrugsrådet til at acceptere en underordnet stilling i forhold til Prisreguleringskommissionen. Konseilspræsident Zahle, derimod, så ikke landbrugets selvbevidsthed som værdighed, men som gårdmandshovmod og bondevigtighed. I marts 1915 noterede han således: »Bønderne er jo i en lang tid blevet umådeligt forkælede her i landet. Dog, deres tid er forbi. Det er ikke længere bonden: Gårdmanden, som har magten i dansk politik; men det har han ondt ved at forstå.«⁶¹ Kompetencespørgsmålet mellem regering og landbrug var et afgørende konfliktområde, der ikke kunne løses i en håndvending!

Derimod er der ikke grund til at tro, at det partipolitiske forhold var bestemmende for Anders Nielsens opposition. Ganske vist var han Venstremand og regeringen radikal, men det havde dog ikke forhindret et samarbejde frem til det punkt, hvor Madsen-Mygdals linje blev bestemmende. For Anders Nielsen var det vigtigt, at andelsbevægelsen var partipolitisk uafhængig, og han kunne vanskeligt anklage *husmændene* for at drive partipolitik – som han gjorde det på fællesmødet den 7. juli – hvis han selv bevidst anlagde samme kurs. I øvrigt blev han efterfølgende i 1916 valgt til formand for Foreningen af jyske Landboforeninger, netop fordi forsamlingen *ikke* opfattede ham som partipolitiker.

Andre forhold kunne derimod gøre det vanskeligt for Anders Nielsen at balancere mellem en på samme tid regeringskritisk og kompromissøgende linje. Han var nok samarbejdsvant i forhold til sine egne, men ikke rutineret i at indgå kompromisser med sine modstandere. Strategien i andelsarbejdet havde

jo netop været at omgå monopolerne i stedet. I andelsvirksomhederne havde han desuden opbygget en personlig aversion mod flere medlemmer af Prisreguleringskommissionen, hvilket heller ikke kan have gavnet forhandlingerne. Endvidere kan det ikke udelukkes, at et stort arbejdspress har medført en øget irritabilitet, som gjorde tonen mere indædt, end tænkt var.

Overordnet kan man sige, at Anders Nielsen ledede Landbrugsrådet uden den fornødne politiske tæft. Havde han været mere strategisk, kunne han have trukket på den goodwill, andelsbevægelsen besad hos regeringen, og på det faktum, at han repræsenterede både gårdmands- og husmandssegmentet. I stedet allierede han sig ubetinget med gårdmandsdelen. Det var ikke overraskende, da han havde sin base i den Venstredominerede gårdmandsstand, men dermed forspildte han muligheden for at være en samlende formand. Havde Anders Nielsen forudset, at reguleringspolitikken under første verdenskrig var kommet for at blive, havde han muligvis neddroglet sin modstand og i stedet søgt at konsolidere Landbrugsrådet som et velplaceret og politisk anerkendt lobbyorgan. Men det kunne han ikke vide i 1915. Det foregående Zahleministerium, der havde generet ham i smørmærkesagen, eksisterede kun i otte måneder, og blev derefter afløst af en Venstreregering med en helt anden sympati for gårdmændenes liberale grundholdninger, og det kunne vel ske igen. Så indlysende var det heller ikke, at gårdmændenes tid var forbi. Og da slet ikke for Anders Nielsen i 1915.

Det udvidede samarbejde mellem erhvervsliv og regering var opstået som resultat af krigsforholdene og var således uden fortilfælde eller egentlige traditioner. Også Landbrugsrådet af 30. august 1915 var på flere måder et eksperiment. Indenrigsminister Rode tog en chance, da han accepterede at lade organisationerne selv udpege medlemmerne til det nye rådgivende udvalg. Han havde netop lagt stor vægt på, at medlemmerne af Prisreguleringskommissionen *ikke* skulle være valgt af organisationerne, da det ville forhindre dem i at stå så frit, som han ønskede det. For Anders Nielsen lå der ligeledes et eksperiment i den udfarende forvaltning af tillidsmandsrollen. I smørmærkesagen og i forbindelse med andelsloven havde han forsøgt sig med kompromisets kunst og fået baglandet imod sig – nu forsøgte han i stedet at opfylde baglandets krav om en håndfast optræden, men mistede dermed muligheden for indflydelse. Tabet blev dog kun foreløbigt.

På de jyske landboforeningers delegeretmøde oktober 1916 blev Anders Nielsen valgt som afløser for den afdøde formand, Niels Jensen. Forsamlingen foretrak en leder, der stod uden for politik, hvilket talte imod de to næstformænd, folketingsmændene P. P. Pinstrup og P. Th. Nielsen. Den radikale Tovborg Jensen havde da opstillet Anders Nielsen, som han ganske vist var politisk uenig med, men som udmærkede sig ved ikke at have »*deltaget stærkt i Politik.*«⁶²

Han understregede dog, at anbefalingen ikke skulle betragtes som en oprejsning for tidligere hændelser. Husmændene bar ikke nag, men lykønskede ham med valget.⁶³ Med denne post fulgte et halvt år senere også formandsposten i De samvirkende danske Landboforeninger, og Rode kunne ikke fortsat undgå ham i de relevante landbrugsforhandlinger. I februar 1917 trådte et nyt »*Staaende Landbrugsudvalg*« sammen, bestående af fem medlemmer fra Landboforeningerne og fem fra Husmandsforeningerne samt tre medlemmer fra Prisreguleringskommissionen. Anders Nielsen og Madsen-Mygdal var iblandt. Uden held havde Anders Nielsen i en personlig samtale med Rode forsøgt at skaffe også Andelsudvalget ind i det nye udvalg, som han frygtede skulle blive permanent.⁶⁴ I august samme år blev det da vedtaget at oprette De samvirkende danske Andelsselskaber, som medførte både en udvidelse og en styrkelse af Andelsudvalget.⁶⁵ Herfra arbejdede Anders Nielsen videre på dannelsen af en fællesrepræsentation, og den 20. juni 1919 blev Landbrugsrådet, som vi har kendt det i nutiden, oprettet. Madsen-Mygdal blev formand.

90 år senere, 3. juni 2009, blev Landbrugsrådet nedlagt i forbindelse med en stor fusion mellem landbrugets organisationer. Den nye organisation kaldes *Landbrug & Fødevarer* og er resultatet af en fusion mellem Landbrugsraadet, Danske Slagterier, Dansk Svineproduktion, Dansk Landbrug med Dansk Landbrugsmedier og Dansk Landbrugsrådgivning, samt væsentlige dele af Mejeriforeningen.

Noter

Følgende forkortelser er anvendt:

Beretning DsdL: *Beretning om De samvirkende danske Landboforeningers Forretningsudvalgs Virksomhed*, 1914-17.

Beretning FajL: *Beretning om Foreningen af jydsk Landboforeningers Delegeretmøder*, 1914-17.

Overordn. Komm.: *Den overordentlige Kommission af 8. August 1914: I-IV. Virksomheden fra 8. august 1914 til 20. januar 1916*, henholdsvis V-VI: *Virksomheden fra 21. januar 1916 til 30. december 1916*.

1. Claus Bjørn 1993, s. 103.
2. Torben Hansgaard 1976, s. 82-83.
3. Overordn. Komm. V, s. 857, 930 og Beretning DsdL 1915-16, s. 80-91.
4. Overordn. Komm. V, s. 936-37, 956-59.
5. Tage Kaarsted 1974, s. 80.
6. Ordenskapitlet, brev af 16/10 1907 og levnedberetningen fra 1907.
7. Estrid Torkild-Hansen 1961, s. 54.

8. Claus Bjørn 1993, s. 134-35.
9. Ordenskapitlet, levnedseretningen fra 1907.
10. Claus Bjørn 1993, s. 21, 62 og Estrid Torkild-Hansen 1961, s. 48.
11. Anders Nielsen 1910, s. 18.
12. Claus Bjørn 1993, s. 39, 59.
13. Andelsbladet 1907, s. 731 og 1908, s. 794.
14. M. K. Kristensen 1926, s. 497, 502.
15. Andelsbladet 1904, s. 505.
16. Andelsbladet 1906, s. 759.
17. Andelsbladet 1907, s. 434. For selve forløbet se Haase Svendsen 2000.
18. Andelsbladet 1908, s. 443.
19. Andelsbladet 1910, s. 119.
20. Andelsbladet 1910, s. 367.
21. Andelsbladet 1911, s. 172-73.
22. Overordn. Komm I, s. 157.
23. Andelsudvalget, Korrespondancesager, 1911-14, læg O. Rode.
24. Andelsbladet 1908, s. 805-06 og 1909, s. 695-96.
25. Erik Helmer Pedersen 1979, s. 27.
26. Beretning Fajl 1914, s. 64.
27. Andelsbladet 1914, s. 397-99.
28. Andelsudvalgets protokol 11/1 1915.
29. Overordn. Komm. III, s. 510.
30. Torben Hansgaard 1976, s. 72, 230.
31. Beretning Fajl 1914, s. 58.
32. Andelsbladet 1915, s. 632.
33. Andelsudvalgets protokol 7/7 1915, indlagt kopi.
34. Andelsudvalgets protokol 7/7 1915 og Beretning DsdL 1915-16, s. 55-56.
35. Beretning DsdL 1915-16, s. 49-57.
36. Beretning DsdL 1915-16, s. 58.
37. Andelsudvalgets protokol 19/8 1915.
38. Beretning DsdL 1915-16, s. 63, 57-63.
39. Overordn. Komm. IV, s. 596.
40. Andelsudvalgets protokol 8/9 1915.
41. Vort landbrug 1915, s. 294.
42. Tage Kaarsted 1974, s. 67.
43. Torben Hansgaard 1976, s. 72.
44. Prisreguleringskommissionens protokol 9/9 1915.
45. Overordn. Komm. IV, s. 608, 614-19 og Prisreguleringskommissionens protokol 17/9 1915.
46. Tage Kaarsted 1973, s. 45.

47. DsdL 1915-16, s. 50.
48. Iflg. Hansgaards håndskrevne noter vedr. den bortkomne protokol – sammenstødet fremgår ikke af kommissionens egen protokol.
49. Andelsbladet 1915, s. 882.
50. Beretning FajL 1915, s. 80.
51. Vort Landbrug 1916, s. 226.
52. Husmandshjemmet 1915, s. 744.
53. Torben Hansgaard 1976, s. 81-86.
54. Torben Hansgaard, 1976. s. 84-85.
55. Beretning DsdL 1915-16, s. 89.
56. Beretning DsdL 1915-16, s. 88, 89.
57. Andelsudvalgets protokol 4/5 1916.
58. Claus Bjørn 1993, s. 75-76.
59. Beretning DsdL 1915-16, s. 70-74.
60. Torben Hansgaard 1976, s. 72.
61. Tage Kaarsted 1974, s. 12, 48.
62. Beretning FajL 1916, s. 121.
63. Husmanden 1916, s. 659-60 og Husmandshjemmet 1916, s. 674.
64. Andelsudvalget. Meddelelser fra udvalget til medlemmerne 1908-1958. Læg: Til forretningsudvalget. Div. Meddelelser 1,3, 1917.
65. Claus Bjørn 1993, s. 120.

Litteratur og kilder

Beretninger

Beretning om De samvirkende danske Landboforeningers Forretningsudvalgs Virksomhed, 1914-17.

Beretning om Foreningen af jydsk Landboforeningers Delegeretmøder, 1914-17. Den overordentlige Kommission af 8. August 1914: I-IV. Virksomheden fra 8. august 1914 til 20. januar 1916, V-VI: Virksomheden fra 21. januar 1916 til 30. december 1916.

Tidsskrifter

Andelsbladet, årg. 1906-19.

Husmanden, årg. 1914 -1916.

Husmandshjemmet, årg. 1914-1916.

Vort Landbrug, årg. 1914-1916.

Fremstillinger

Claus Bjørn: *Anders Nielsen Svejstrup Østergaard*. Landbohistorisk Selskab 1993.

- Claus Bjørn (red.): *Dansk Mejeribrug 1882-2000*. Odense 1982.
- A. Axelsen Drejer: *Jydsk Andels-Foderstofforretning 1898-1948*. København 1948.
- Torben Hansgaard: *Landbrugsrådets tilblivelse: Studier i landbrugsorganisationernes forhandlinger om skabelsen af en fællesrepræsentation for dansk landbrug 1880-1919*. København 1976.
- Flemming Just: *Banen fri for fremtiden – eller kampen om andelsloven 1909-17*. Esbjerg 1986.
- Tage Kaarsted: *Ove Rode som indenrigsminister*. Odense 1985.
- Tage Kaarsted: *Konseilspræsident C. Th. Zahles dagbøger 1914-17*. Århus 1974.
- Tage Kaarsted: *Ministermødeprotokol 1916-1918: Kirkeminister Th. Poulsens referater*. Århus 1973.
- Tage Kaarsted: *Indenrigsminister Ove Rodes dagbøger 1914-1918*. Århus 1972.
- M. K. Kristensen: *Plantebruget i Jylland 1872-1922*, i J. K. Haugaard (red.), *Foreningen af Jydske Landboforeninger 1872-1922*. Århus 1926, s.497-512.
- Anders Nielsen: *Andelsbevægelsen: Udarbejdet i Anledning af den internationale Landbrugskongres i Bryssel 1910*. Århus 1910.
- Erik Helmer Pedersen: *Landbrugsraadet som erhvervspolitisk toporgan 1919-33: Studier i de danske landbrugsorganisationers historie*. København 1979.
- Gunnar Lind Haase Svendsen: *Fra Selvorganisering til statsregulering – Smørmærkeforeningens samarbejde med staten 1900-1912*, *Bol og By*, 2000:2, s. 73-95.
- Estrid Torkild-Hansen: *Erindringer om Anders Nielsen og hjemmet på Svejstrup Østergaard, Østjysk Hjemstavn*, 26. årgang, 1961, s. 47-56.

Arkivmateriale

- Andelsudvalget / De samvirkende danske Andelsselskaber (Erhvervsarkivet):
- Federspiel-sagen 1915-1916.
 - Materiale vedr. import af frigivet foderstof 1914-1916.
 - Meddelelser fra udvalget til medlemmerne 1908-1958.
 - Mødereferater fra diverse underudvalg 1898-1938, heraf 1910 4 – 1917 6. (Heri Andelsudvalgets mødeprotokoller).
 - Korrespondancesager 1898-1968, heraf 1911-14.
 - Korrespondancesager 1898-1968, heraf 1915-20.
- Det Rådgivende Udvalg af 15. januar 1921 [Den overordentlige Kommission (Rigsarkivet):
- Mødereferater 1914-1918.
- Foreningen af jyske Landboforeningers arkiv (Erhvervsarkivet):
- 1901-28 kopibøger, Anders Nielsen Svejstrup Østergaard.

1898-1929 diverse sager, Anders Nielsen Svejstrup Østergaard.
1893-1907 div. korrespondance mm, Anders Nielsen Svejstrup Østergaard.
Hansgaard, Torben:
Håndskrevne noter fra Landbrugsrådets protokol.
Ordenskapitlet:
Anders Nielsens Levnedssberetning 1907.
Anders Nielsens fortsatte Levnedssberetning 1921.
Brev fra Anders Nielsen til Troels Lund, 16/10 1907.

Summary

During World War I the Danish government and the central trade organisations engaged in an extended cooperation to solve the arisen supply crisis. Generally the co-operation ran well, with agriculture as an exception. The liberally minded group of large farm owners opposed the extensive regulatory policies of the Socio-Liberal government, and one year into the war they went to the Minister of the Interior to gain increased influence. This resulted in the establishment of the Agricultural Council of August 30th 1915. For the first time the four largest farmers' associations had agreed on a co-operative council to address the Government and the Parliament with the strength of a united trade. The chairman of the council, Anders Nielsen, had advocated for such an institution for many years, nonetheless he and Thomas Madsen-Mygdal followed such a destructive line that the Council was only allowed to exist for a few months.

Based on a series of primary sources from the farmers' organizations, this article examines why Anders Nielsen acted as he did. His fundamental driving forces: a strong sense of belonging to the agricultural class combined with a strong desire to work for the community and to fulfil the expectations had for three decades made him one of the leading personalities of agriculture. He had led the successful creation of a number of cooperative enterprises, which had improved the farmers' economy and thus of society as a whole. At the beginning of the war this had earned him a position as Denmark's »king of the co-operative movement«. It was the same commitment, which placed him as chairman of the Co-operative Committee, from which he took his seat as President of the Agricultural Council in 1915.

One thing, however, was to be an initiator of new enterprises, another to act as an agricultural representative in negotiations with the legislature. The farmers had previously – in the case of the butter branding – accused him of compliance to the government. As the Co-operative Committee now asked him to take a more critical line towards the government's comprehensive regulatory policy, he rather overdid it. Supported by the ultraliberal Madsen-Mygdal he

sent the Council on a collision course with, on one side, the smallholders, who, already before its establishment, had been sceptical to the Council, and, on the other, with the government, which regarded the self-assured large farm owners as being arrogant.

The young Danish democracy had not yet developed a tradition of cooperation between trade organizations and the popularly elected representatives, and Anders Nielsen's function as chairman of the Agriculture Council thus implied a certain degree of experimentation, both in relation to the principle division of power between the two groups and in relation to his own personal role management. When the experiment failed, it had serious consequences for both Anders Nielsen and the Co-operative Committee, as both were excluded from the subsequent negotiations with the government. However, this was only temporary and later on both Anders Nielsen and a new version of the Agriculture Council returned as negotiating partners in relation to the government.

Forfatter

Merete Bo Thomsen (f. 1956), stud. mag. i historie ved Syddansk Universitet, Kolding siden 2005. Beskæftiget som studentermedhjælper ved projekt VIMU (den dansk-tyske grænseregions historie) 2006-2008. Arbejder i øjeblikket med formidling på Vestermølle, Skanderborg, der blandt andet omfatter en udstilling om Anders Nielsen og andelsbevægelsens historie.

500 års landbohistorie spejlet i talesproget

– De danske dialekters død i fire akter

Sproget er et samfunds lyd. Landboernes talesprog til forskellige tider giver derfor et lydbillede af, hvordan bondesamfundet har været struktureret, hvilke relationer der har været til omverdenen, og hvilket forhold der har været til magthaverne. Det betyder ikke uden videre, at sproget er et produkt af det samfund det tales i, men snarere at der er en vekselvirkning mellem sprog og samfund. Selv om der i artiklen fokuseres på talesproget, inddrages skriftsproget indimellem, når det er relevant for at forstå talesprogets udvikling. Danske bønder har traditionelt talt dialekt, men dialekterne har lige siden middelalderens slutning i stigende grad været under pres. Det danske landbosamfunds historie set gennem talesproget kan derfor skildres som et drama i fire akter, der handler om dialekternes kamp for overlevelse i samspil med de ændringer, som sker med bøndernes livsformer fra 1500-tallet til nutiden.¹

Hvordan taler bønder?

I de fleste traditionelle bondesamfund har man talt dialekt, det vil sige et talesprog der er geografisk defineret. I område A talte stort set alle dialekt a, mens naboerne i område B talte dialekt b. Kun de få der helt eller delvis stod uden for bondestanden, eksempelvis præsten, degnen, læreren, eventuelt mølleren foruden godsejeren og nogle af proprietærerne, og i senere tid dyrlægen og visse handlende, men sjældent håndværkere, skilte sig ud ved ikke at bruge den lokale dialekt. Sådan har sprogtilstanden også været i Danmark, og med visse modifikationer varede denne tilstand til et stykke ind i 1900-tallet. I nogle egne af landet længere op mod nutiden end i andre. I dag er Danmark sandsynligvis det land i Europa hvor dialekterne står svagest. Det kan ikke forklares med at det er et lille sprogområde, som aldrig har haft så mange særudviklinger og derfor heller ikke så store indbyrdes forskelle som de større sprogområder. I 1800-tallet er danske dialektforskelle mindst lige så store som norske og svenske og hollandske, og kan måske også måle sig med tyske dialektforskelle, selv om disse har haft et langt større sprogområde til at udvikle sig i.

Det er heller ikke muligt at finde sproginterne forklaringer på, at netop danske dialekter har tilnærmet sig til hinanden og til standardsproget i højere grad og hurtigere tempo, end tilfældet har været i nogen af vore nabolande,

hvor der tales meget beslægtede sprog. Den hastige sprogforandring blandt danske bønder må ses i sammenhæng med sociale og mentale forandringer i bondestanden i øvrigt.

Set fra dialekternes side er der tale om en langstrakt kamp for overlevelse. Den ser lige nu ud til at være tabt, og det er ikke overraskende, når man betænker at den har varet næsten 500 år, og når man ser hvilke kræfter dialekterne er oppe imod. I det lys er det mest overraskende måske at dialekterne ikke er bukket under for længst.

Der er en lang række forhold som er bestemmende for hvor godt dialekterne trives. I fremstillingen her vil der blive lagt vægt på ideologiske, demografiske, sociale, samfundsmæssige og teknologiske forholds indvirken på talesproget i forskellige perioder. Alle fem områder har betydning for dialekternes vitalitet, men ikke altid lige stor betydning; derfor vil snart den ene snart den anden faktor blive fremhævet.

Dramaets fire akter

Dialekt dramaet har fire akter, hver med udgangspunkt i et symbolsk årstal.

1. Akt: 1536 Reformation og skriftlighed: uniformering af sproget.
2. Akt: 1788 Landboreformer og individualisering.
3. Akt: 1857 Næringsfrihed og urbanisering: det modernes gennembrud.
4. Akt: 1958 Fælles skolelov for land og by og kulturelt opbrud.

De to første årstal, repræsenterende reformation og bondefrigørelse, hører til de kendteste årstal i Danmarkshistorien, de to næste har en mere ydmyg placering, men står hver for sig som symboler på en omfattende forandringsproces.

Næringsfriheden fjernede efterhånden købstædernes eneret på handel og håndværk og banede vejen for stationsbyer og dermed for en gradvis urbanisering af landet og for en større erhvervsdifferentiering uden for købstæderne. Det er en periode præget af moderniseringer og karakteriseret ved, at moderniteten også begynder at gøre sig gældende mentalt.

Skoleloven i 1958 er normalt ret upåagtet, men den kan ses som en symbolsk besegling af den stadig større udligning mellem land og by. Fra nu af er der principielt samme læseplan og de samme uddannelsesmuligheder for landbørn og bybørn, hvilket betød, at den særlige landbokultur mere eller mindre brød sammen i dette tiår.

Tredje og fjerde akt fylder mere i fremstillingen end de to første, eftersom en egentlig dialektforskning først opstod i 1850'erne, og vi i det hele taget har en meget mere omfattende viden om talesproget efter 1850, end tilfældet er for de tidlige perioder.

Første akt: 1536 Reformation og skriftlighed: uniformering af sproget

I middelalderen og hvad der gik forud, var samfundet mundtligt i en grad som vi slet ikke kan forestille os. Den herskende religion, kristendommen, var og er ganske vist en skriftreligion, for så vidt som den bygger på en helligskrift, men Biblen var ikke en tekst man læste, men en bog man svor ved. Den var heller ikke tilgængelig på modersmålet, og i øvrigt var læsekyndigheden ringe og formentlig næsten ikke-eksisterende uden for byerne. Beherskelse af skriftlighed var stort set identisk med latinkyndighed. Af skrevne tekster på dansk forelå hen imod middelalderens slutning landskabslovene og visse købstadslove, nogle gildes- og lavsskråer fra købstædernes købmands- og håndværkerkredse, samt nogle helgenlegender og enkelte oversatte versfortællinger. Fra 1400-tallet blev dansk i stærkt stigende grad brugt ved affattelse af breve og aktstykker samt regnskaber.

Der er mange indicier på, at det i højmiddelalderen var mundtligheden der blev anset for primær, for eksempel henviser lovteksterne ikke til andre paragraffer, men nævner i nogle tilfælde at noget er tidligere omtalt, og der er spredte oplysninger om at lovene blev foredraget mundtligt for offentligheden en gang om året.

Renæssance og reformation vendte op og ned på dette. Renæssancen førte til en opvurdering af skriften, den samtidige teknologiske landvinding, bogtrykkunsten, skabte i sig selv større uniformitet, og medførte at skriftligheden blev udbredt i en helt anden grad end før, og den førte også ret hurtigt til større læsekyndighed på modersmålet, specielt i byerne.

Reformationen byggede på dette, men ikke nok med det. Luthers besværgende *Sola scriptura*, »skriften alene«, var ganske vist et teologisk udsagn, der skulle sikre at fundamentet for den kristne tro ikke skred, men den stærke betoning af skriften og af uniformiteten kom til at række langt videre end teologien, og bogtrykkunsten og den større læsekyndighed betød at mange flere mennesker mødte dansk i skriftlig og relativt ensartet form.

Samtidig blev de første grundsten lagt til et talt standardsprog, også kaldt rigsmål. En af disse grundsten var den uniformerede skrift, som dannede grundlag for et offentligt talesprog, der var meget skriftnært. Man udtalte for eksempel *havde*, *lagde*, *sagde* bogstavret, og *mig*, *dig*, *sig* rimede på ord på *-lig*, og *ét* rimede på *det*, og denne udtale blev brugt blandt andet i »*offentlig Oration og Prædiken*«. ² Meget taler for, at denne bogstavrette udtale kan føres tilbage til Luthers anbefalinger til de nye evangeliske præster om at bruge en bogstavret udtale i deres prædikener. De lokale dialektale talesprog rundt omkring i Tyskland var meget forskellige, og Luther anbefalede at præsterne af pædagogiske grunde lagde skriften til grund for deres prædikensprog. Tilsvarende kan

man forestille sig i Danmark. Sjællands første evangeliske biskop, Peder Palladius, er ganske givet vokset op som jysktalende, og der er nogle få jyskheder i hans skriftsprog, men det er ikke sandsynligt at han har talt vestjysk på sine visitatsrejser rundt på Sjælland. Eftersom man kopierede alt efter Wittenberg, har man sikkert også overtaget Luthers anbefaling af en bogstavnær udtale til præsterne.³

Holdningen til dialekter i 1600-tallet

I takt med at skrift og uniformitet blev plusord, tabte talesproget i al dets mangfoldighed værdi. Den ideologiske nedvurdering af dialekterne tog fart i denne periode. Der opstod en mundtlighed på skriftens grund, og da skriften blev rettesnor for talen, blev afvigelser fra skriften opfattet negativt.

Et af de tidligste udsagn stammer fra Søren Poulsen Judichær, rektor i Vordingborg. Han hævder at *»reen oc siirlig Danske«* er *»dend Danske Stiil som her i Siæland iblant de Lærde brugelig er«*, ikke *»end groff oc gemeen Bondetale eller Pladder-Verck«*.⁴ Dialekt er altså det rene pladderværk – det er i det mindste rene ord for pengene. Og Judichær står ikke alene med sin nedvurdering af dialekterne. For selv om de danske grammatikere i 1600-tallet strides heftigt om, hvad normen skal være, så er de enige med Peder Syv om, at man talte *»noget bredt og usirligt«* på landet,⁵ og at *»Landsprogene«*, som de landlige dialekter blev benævnt i datiden, ikke var efterlignelsesværdige.

Det kunne ganske vist se ud som om Peder Syv er mere positivt indstillet over for sjællandsk, når han skriver følgende: *»Da er Talen ret, naar den er, som forstandige Sjællandske Folk sirligen og i Forsamling tale ikke som de alt for snare Ordkortninger falde i gemeen Tale«*.⁶ Men man skal ikke lade sig narre af at Syv nævner sjællændere som mønster. Han mener ikke folk der taler sjællandsk dialekt, men uddannede *»forstandige«* folk, der behersker det sirlige sprog som tales offentligt *»i Forsamling«*. Sjællandsk dialekt er det han omtaler som *»de alt for snare ordkortninger som falder i gemeen Tale«*, og dermed er han ganske på linje med flere andre ældre grammatikere, der nævner at den gemene mand forkorter og fordærver ordene.

På det sprogideologiske plan havde dialekterne tabt slaget allerede i 1600-tallet. Men et er ideologien, noget andet er de samfundsmæssige forhold i almindelighed, og de begunstigede i en vis udstrækning dialekterne.

Sprogideologi og sproglig praksis i et standssamfund

Synet på bøndernes sprog hang formentlig også sammen med at de udgjorde den laveste stand, hvis opgave var at føde de andre stænder. Både i 1600- og 1700-tallet var det danske samfund et standssamfund, godt understøttet ideologisk af kirken *»Jeg i mit kald og stand min Gud og fader kan tilbørligt dyr-*

oftere havde binæringer eller tog på sæsonarbejde og i det hele taget var mere mobile, især i sydgående retning.⁸ Det er vanskeligt at forklare dialektkort på anden måde.

Anden Akt: 1788 Landboreformer og individualisering

Med gennemførelsen af landboreformerne, her symbolsk knyttet til forordningen om løsningen af stavnsbåndet i 1788, var dialekterne ikke blot oppe mod den herskende sproglige ideologi. Efterhånden forsvandt også meget væsentlige samfundsmæssige og sociale betingelser for at opretholde et dialektsamfund.

Landboreformerne og hvad deraf fulgte vendte op og ned på bondesamfundet. Intet var som før. Løsningen af stavnsbåndet medførte, at den geografiske mobilitet blev større, udskiftningen og ikke mindst den overgang til selveje som var en indirekte følge af reformerne førte til større indbyrdes sociale forskelle i landbosamfundet. Med udflytningen blev gårdene og husene spredt over det tidligere åbne land, og grænsen mellem bebygget og ubebygget område mere uklar. Men først og fremmest var alt hvad der skete udtryk for en øget individualisering, hvad enten denne ses som årsag eller virkning.

Antropologer hævder, at det er fælles for traditionelle bønder at de er fatalister, gør modstand mod forandringer og har et lavt ambitionsniveau. Individets behov er underordnet familiens, og bønderne er orienteret mod hjemstavnen.⁹ Netop antropologisk inspirerede historiske og empiriske undersøgelser af konkrete lokalsamfund¹⁰ modificerer denne lidt bastante antagelse, som derfor heller ikke uden videre er lagt til grund for denne fremstilling. Det bør dog ikke dække for, at antropologernes synspunkt passer godt med den sproglige virkelighed. Hvis antropologerne har ret i at disse træk i en vis udstrækning er karakteristiske for bønder, kan de være en medvirkende årsag til at dialekter lever godt i traditionelle bondesamfund, for alle de nævnte træk virker positivt ind på et lokalt og standsbetonet talesprog.

Landboreformerne bundede i de oplysningstanker der havde spredt sig i anden halvdel af 1700-tallet, og de forudsatte at bønderne ændrede deres traditionelle holdninger og praksis. At de i mindre grad opfattede ting som skæbnebestemte, ikke var så autoritetstro (eller i hvert fald skiftede autoriteterne ud med en ny type), blev ambitiøse og kalkulerende og i højere grad handlede som individer end i et kollektiv. Hjulpet godt på vej af pietismen, der også var langt mere individualiserende end den ortodokse lutherdom.

Bondeerhvervet blev individualiseret, med øgede forskelle til følge mellem de dygtige og de mindre dygtige og mellem bondestanden og husmandsstanden. Både fra gårde og hovedgårde blev der udstykket parceller, hvor nye småbrug blev oprettet, og antallet af husmandsbrug voksede kraftigt i løbet af

1800-tallet,¹¹ selv om der er store regionale forskelle på deres antal og vilkår.¹² Bonden skulle nu lære at være en nyttig borger, og skulle inddrages i det nationale, almenoplysende og opdragende projekt. Derfor skulle bønderne fra nu af ikke blot lære at læse af hensyn til deres sjæls frelse, men også bruge deres læsekyndighed i praktisk sammenhæng til at blive dygtigere landbrugere. Og de skulle derfor også lære at skrive og regne.

Øget skrivekyndighed og hetz mod dialekterne: Skolen som redskab for sproglig standardisering

I takt med at der fra officiel side blev ivret for skriveundervisning, blev der hetzet mod dialekterne, som man mente hindrede bønderbørnene i at lære at stave korrekt.

Dirkelsen af det nationale, som satte ind i 1800-tallet, og fremhævelsen af modersmålet, som i dansk sammenhæng hovedsagelig forstås som det fælles skrevne sprog, styrkede heller ikke just dialekternes stilling.

Vi kan se det i tidens litteratur, hvor det i stigende grad blev udpenslet, hvor umulige og ubrugelige dialekterne var. For eksempel skrev P.M. Nødskov i sin *Beskrivelse over Thiimgaard og Thim Sogn* fra 1787: »*Thim Sogns Sprogart, ligesom og hele Jyllands, er en fordærvet Udtale af det Danske Sprog. Det er utrolig saa vanskabt som den Jydske Dialect er*«. ¹³

Når det danske sprog identificeres med gængs skriftsprog, og vestjysk ikke opfattes som en selvstændigt udviklet dialekt, men simpelt hen som en måde at udtale dansk skriftsprog på, så må det føre til at denne udtale regnes for fordærvet, ja, vanskabt. Dialekter er ikke noget i sig selv, men at betragte som talefejl.

Det samme blev doceret for de kommende lærere i almueskolen, blandt andet i Frederik Plums *Haandbog for Lærere* fra 1802. Heri hedder det:

»*Det sprog, Børn af Almuen, især paa Landet have lært hiemme, er i Almindelighed saa urigtigt, og saa forskielligt fra det, der bør tales i Skolen, at de hvert Øieblik maatte misforstaae Læreren, om han ikke strax søgte at rette det. Skal de i Tide forstaae en Prædiken, en nyttig Bog, eller Anordningerne, de have at efterleve, og bevares for tusende falske Begreber i det daglige Liv, i Omgang og Handel med deres Medmennesker, saa maae de ogsaa i Tide giøres bekiendte med det rigtige Sprog... Læreren maae sørge for, at børnene give de ting, som nævnes, rette Navne. Man veed, hvilke forunderlige Udtryk Folk af Almuen ofte bruge for at tilkiendegive hverandre deres Tanker. Mangen Gang sige de noget ganske andet med deres Ord, end de vilde sige*«. ¹⁴

Frederik Plum var en pædagogisk interesseret præst og blev senere biskop i Odense, og almueskolen var underlagt gejstligt tilsyn. Så selv om påstanden, om at bønderne ikke selv ved hvad de siger, virker grotesk, kan hans syns-

punkter ikke af den grund afvises eller betragtes som praktisk betydningsløse, men må ses som et overtydeligt udtryk for det almindelige syn på dialekter blandt de veluddannede og toneangivende i begyndelsen af 1800-tallet.

Eftersom vi ved at håndbogen var meget udbredt, kan vi også godt regne med at mange dialekttalende bønderbørn mødte denne holdning i skolen, også selv om læreren måske selv var bondesøn og var vokset op som dialekttalende. Vi ved også, at seminarieeleverne senere i århundredet blev imprægneret med den herskende standardideologi og opdraget til at vænne børnene af med at tale dialekt. De kunne på seminariet få stillet opgaver som »*Hvorledes bør en Almuelærer i sin skole forholde sig til Landskabsmaalene*«. I en disposition for besvarelse af denne opgave står der blandt andet, at læreren skal trinvis og langsomt vænne børnene til at udtrykke sig i det dannede sprog, idet de dog gerne må bibeholde »*gode udtryk og Vendinger ... for at berige Sproget*«. ¹⁵

Den nye rolle som undervisning og skole havde fået tildelt, og som blev fastslået med almueskoleloven i 1814, betød efter alt at dømme en svækkelse af dialekterne, først og fremmest fordi afstanden mellem de lokale dialekter og skriftsproget trådte klart frem i elevernes stavning. Dialekterne blev derfor anset for en hindring i tilegnelsen af et korrekt skriftsprog og følgelig nedvurderet og bekæmpet. Folkeskolen var indtil omkring 1960 et af de vigtigste redskaber til indprentningen og udbredelsen af standardsproget.

Synet på dialekt hos den ny tids bonde

De ældste bondedagbøger er stort set fra denne periode. Nogle sønderjyske er dog tidligere; den ældste begynder 1592, men denne dagbog siger ikke noget om sproget. Den moderne bonde bruger først og fremmest skriftsproget til at fastholde sine driftsresultater, men Søren Pedersen fra Havrebjerg på Vestsjælland bruger også skriften til at videregive sine erfaringer i almindelighed, andre til et godt eksempel. Han var født i 1776 og var indkaldt i meget lang tid under napoleonskrigene, og han brugte sin soldatertid til at suge til sig og notere ting som han kunne bruge i sin egen bedrift. I 1809 noterer han: »*Ieg haver ved min vandring i krigstiennesten, skiønt ieg aldrig har været uden for fødelandet, hvilket ieg tit havde ønsket, seet mange nyttige og skønne indretninger med bygnings, markers og deslige deeles forbedrede anvendelse, som i tiden kand være et skiønt og følgeværdigt eksempel, selv i min stand*«. ¹⁶

I løbet af denne tid fik han også sit sprog slebet af, hvad han lægger stor vægt på: »*Mand lærer ogsaa i denne stand [militæret] bedre at skikke sig mellem folk af alle stender i opførsel, klædedragt og i sin talle, der snart mest bidrager til vores agtelse*«. ¹⁷

Søren Pedersen mener altså at sproget er vigtigere end både opførsel og klædedragt, når man skal begå sig. Spørgsmålet er hvad det betyder. Er det dialek-

tale udtaleformer og særdialektale gloser man skal undgå, hvis man vil respekteres som en moderne fremadstræbende borger, eller er det grove ord og udtryk som skal erstattes af mere høflige og polerede ditto, for at man kan regnes blandt de dannede? I løbet af 1700-tallet skete der en polering og finslibning af sproget, som satte tydeligere skel mellem dannede og udannede, mellem finkultur og folkekultur, end i de foregående århundreder. Det gik ikke så meget på udtalen af ordene som på ordforrådet, og det var en udvikling der også ramte en forfatter som Ludvig Holberg. Da hans tidlige værker blev genudgivet efter den pietistiske pause, måtte han udelade mange af de såkaldte »frie ekspressioner«, det vil sige ret direkte omtaler af fysiske forhold som forøjelse og seksualliv. Sådanne udtryk var blevet ganske upassende i mellemtiden.

Måske er det sådanne ting Søren Pedersen sigter til, men det kan også være sjællandske udtaleformer.

Det fremgår i hvert fald af nogle fynske optegnelser fra samme tid, at der var mange bønder der skammede sig ved deres landlige talesprog, når de kom i kontakt med købstadfolk: »*Det skeede da og stundom, at én eller anden af bondestanden skamte dem ved deres eget modersmål og ville vrie det efter kiøbstæd målet, og just dette abekatterie gjorde dem langt meere til nar....hvorfor skal en bonde tage sin hat af for en kiøbmand, jøde eller håndværksmand. Disse er jo i grunden handels og næringsstænder, men ingen æresstænder*«. ¹⁸ Sådan skriver Eskel Sørensen fra Balslev sogn på Vestfyn, født 1771, i 1817 i et afsnit der handler om bøndernes møde med købstaden, konkret med Assens. »*Bondestanden var god nok, var den ikke så foragtet*«, skriver han andetsteds, og de forskellige notitser sammenholdt viser, at han ikke er fortalende for et moderne synspunkt om ligeberettigelse mellem mennesker. Han vil ikke afskaffe stænderne, men taler tværtimod ud fra en udpræget standsbevidsthed. Han hævder selvbevidst, at bondestanden er lige så god som de handlende og håndværkere der har hjemme i købstaden, og derfor skal bønderne holde fast i deres dialekt.

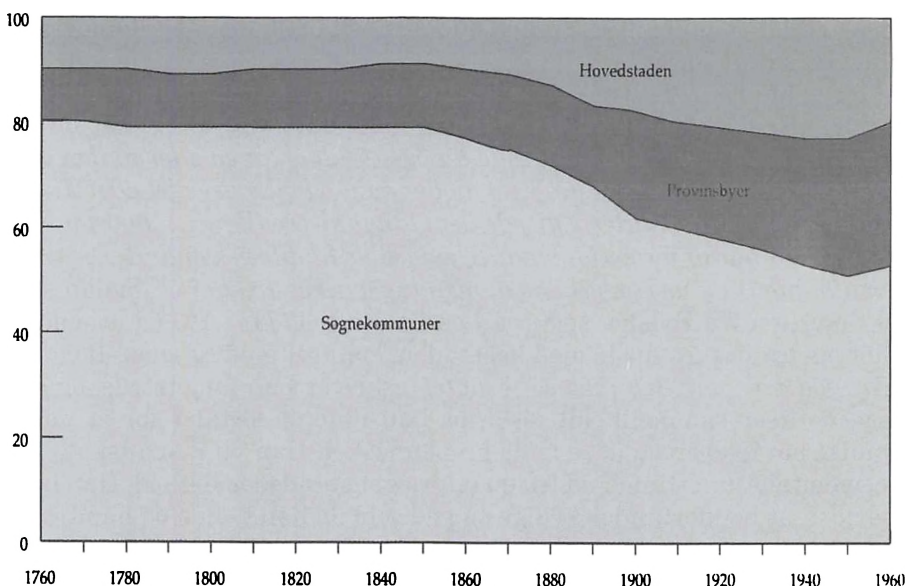
Denne dobbelthed blandt de dialekttalende bønder skal vi også møde i den næste periode.

3. Akt: 1857 Næringsfrihed og urbanisering: Det modernes gennembrud

I anden halvdel af 1800-tallet sker der en gennemgribende modernisering af det danske samfund. Det er vanskeligt at finde ét og kun ét symbolsk årstal for dette, hvis man vil fastholde perspektivet og se udviklingen i relation til bondesamfundet. Når 1857 og loven om næringsfrihed er valgt, skyldes det at denne lov markerer begyndelsen på en udvikling, der fjerner flere og flere forskelle mellem land og by. Fra nu af må håndværkere og andre næringsdrivende ned-

sætte sig også uden for købstæderne. Det får i den følgende tid stor betydning, blandt andet for de fremvoksende stationsbyer.

Virkningen af moderniseringsprocesserne indtræffer ikke straks og heller ikke samtidig i alle egne, og moderniteten breder sig heller ikke jævnt, men optræder mere sporadisk. Men meget er i gære i 1850'erne, og det gærer alle vegne og i alle grupper, fra det demokratiske røre med indførelsen af folkestyre i 1849 til nedbrydningen af Københavns fæstningsvolde og den efterfølgende heftige byggeaktivitet på broerne. Det særlige for den danske udvikling er, at bønderne er så meget i front, og at de er med til at trække industrialiseringen i gang.

Figur 2. Befolkningsfordelingen mellem København, provinsbyer og landdistrikter 1760-1960 i procent. Kilde: Hans Chr. Johansen: *Danmark i tal*. Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie 2005, s. 62.

De demografiske forhold omkalfatres. Fordelingen mellem land- og bybefolkningen var i en lang periode næsten konstant: 80 % boede på landet, 10 % i hovedstaden og andre 10 % i provinsbyerne. I anden halvdel af 1800-tallet ændredes dette forhold afgørende i byernes favør, selv uden at medregne stations-

byerne, og selve denne forskydning må ikke lades ude af betragtning, når man ser på dialekternes status.

Fælles for alle disse ting er, at de gør forskellene mindre mellem forskellige samfundsgrupper og grænserne mere flydende mellem land og by. Det passer næsten for godt ind i billedet, at der i 1856 udsendes et cirkulære om faste efternavne, fælles for alle slægtled. Indtil da havde et af kendetegnene på, at man var bonde været brugen af patronymikon og deraf følgende skift af efternavn fra generation til generation, mens andre samfundsgrupper for længst havde taget fast slægtsnavn i brug. Fra nu bliver også navneskikken principielt den samme – men dog ikke mere ensartet end, at det i de næste generationer er et bondsk træk at have et -sen-navn, som jo ikke er andet end en fastfrysning af sidste generations patronymikon.

Det er en integrationsbevægelse, hvor de klart adskilte stænder i det gamle standssamfund integreres som borgere i det nye demokratiske samfund. En integration som så modvirkes af, at der med industrialismen opstår en ny opdeling af samfundet, en klassedeling. Den får også sproglige konsekvenser, specielt i de større byer og tydeligst i København, hvor der opstår klart adskilte sociale dialekter, men denne udvikling lades ude af betragtning i denne artikel, hvor fokus er et andet sted.

Moderniseringen af bondesamfundet

Det er ikke kun det danske samfund, der moderniseres i slutningen af 1800-tallet, det er en generel europæisk udvikling. Derimod er det noget særligt for den danske samfundsudvikling, at moderniseringen af landbruget og af landbosamfundet er så tidlig og så omfattende, sammenlignet med nabolandene, og dette forhold må tillægges stor betydning for dialekternes stilling og for de ændringer, der sker i de dialektdominerede sprogsamfund.

De sociale forskelle inden for bondestanden vokser stadig, og husmændene opfatter sig i stigende grad som en selvstændig gruppe og danner deres egne organisationer. Også forholdet mellem gårdmandsfamilien og tjenestefolkene ændres og får i højere grad karakter af et formelt ansættelsesforhold, og det bliver mange steder almindeligt, at tjenestefolkene spiser for sig selv i borgestuen eller folkestuen. Med større sociale forskelle inden for lokalsamfundet vokser også tilbøjeligheden til at markere disse ved at tale forskelligt.

Det væsentligste i relation til dialekternes stilling er at bønderne bliver moderne markedsorienterede landmænd, men det er også vigtigt, at de bliver det som andelsbønder. Organiseringen i andelsselskaber betyder at der dannes nye lokalt funderede sociale netværk, til delvis afløsning af det gamle landsbyfællesskab. Dertil må føjes de mange foreninger, der opstår i det moderniserede bondesamfund, som udgør en anden slags netværk, der i højere grad er baseret

på personlige valg, men som også er lokalt eller eventuelt regionalt funderede. Men først lidt om de ideologiske forhold.

Højskolen og dialekterne

Man kommer ikke uden om højskolen, når man vil forstå, hvordan bondestanden blev moderniseret. Samspillet mellem højskole og andelsbevægelse har været tematiseret i mange skildringer af perioden, om end der måske ikke er fuld enighed om, hvor stor højskolens indflydelse har været. Den diskussion vil jeg ikke komme ind på, men til gengæld se lidt nærmere på spørgsmålet om bøndernes (især gårdmændenes) eventuelle borgerliggørelse og højskolens rolle i dette spørgsmål, som har en vis betydning for at forstå de talesproglige forandringer.

I relation til dialekterne spiller højskolen en flertydig rolle. Der er en vis spænding mellem ideologi og praksis hos grundtvigske højskolefolk og en klar konflikt mellem de grundtvigske og bjørnbakske skoler.¹⁹

Lars Bjørnbak, der politisk hørte til Bondevennerne og formulerede slagordet »*Kundskab er Magt, Uvidenhed Trældom*«, lagde vægt på kundskabstilegnelse og tilegnelse af urbane manerer. Det var en klar assimileringsstrategi: hvis bønderne ville frem, skulle de aflægge de bondske manerer, herunder dialekten, og lære at spise med kniv og gaffel. Bjørnbak opfattede dialekten som et trællemærke og mente at opretholdelse af dialekten ville betyde, at man opretholdt standsforskellen. Dialekten skulle altså afskaffes af sociale grunde.

Bjørnbak (1824-78) var opvokset i Vendsyssel, hvad man efter sigende tydeligt kunne høre på hans sprog, men han havde aflagt de mest markante dialekttræk, og ivrede for at eleverne på hans skole i Viby ved Århus holdt op med at sige *a* og gik over til standardsprogets *jeg*, som han påstod var det smukkeste ord i det danske sprog. Han fik en ikke ubetydelig indflydelse på Århusegnen, hvor hans elever bevidst bekæmpede dialektbrug i foreningslivet. Formentlig er den bjørnbakske indflydelse også en del af forklaringen på at dialektnivelleringen satte tidligt og kraftigt ind i dette område, jævnfør nedenfor.

Heroverfor markerede de grundtvigske højskolefolk sig ved en opvurdering af dialekterne. Bonden var folkets kerne, og bondens modersmål var lige så smukt og godt som københavnernes sprog, lige så vel som hans livsgerning stod fuldt på højde med andre samfundsgruppers. Sagde man. Man opvurderede altså dialekterne på det ideologiske plan, men lod det kun sjældent få konsekvenser for praksis. L. v. g. Schrøder, der som forstander for Askov var toneangivende i højskoleverdenen, var bekymret for, at hans svigersøn Jacob Appels sønderjysk prægede sprog ville være en hindring for ham som lærer på Askov højskole.²⁰ Eller var han snarere bekymret for at Askov ville virke for

bondsk med en lærer med dialektpræget sprog? Vi har meget få oplysninger om, at der blev undervist på dialekt eller dialektnært sprog på de større og to-neangivende højskoler som Askov – derimod har det givet fundet sted på nogle af de små, meget lokale højskoler. Undtagelsen der bekræfter reglen er en række offentlige foredrag, som Jens Lassen Knudsen holdt på Rødding højskole i 1862. Han forsøgte også ved andre lejligheder at udvide dialektens brugsområde ved at holde taler på dialekt ved offentlige møder.²¹

Jens Lassen Knudsens søn er forfatteren Jakob Knudsen, som var lærer på Askov i sine unge dage. For Jakob Knudsen var det vigtigt, at bonden holdt fast ved sit sprog, men »ikke just *Dialekt*«.²² Det er ikke ganske klart, hvordan det kan lade sig gøre. Sagen er, at modersmål for Jakob Knudsen hænger så uløseligt sammen med danskhed, at han må fundere modersmålet i det nationale, ikke i det lokale. »*Rigssprogets tvang er den blinde plet hos Jakob Knudsen*«, konkluderer Ove Korsgaard. Jeg er ikke utilbøjelig til at give ham ret.

Danske højskolefolks lunkne syn på dialekter og især dialektbrug står i grell modsætning til flertallet af de norske højskolefolk.²³ Kampen for landsmål – senere nynorsk – og dermed for større sproglig variation i Norge blev støttet varmt af danske højskolefolk, også i Askov, men det fik ingen konsekvenser for deres egen praksis.

Højskolebønderne og dialekten

Samtidig havde højskolebønderne en livsstil og en praksis der modvirkede dialektbrugen. De indgik ofte i netværk der var mere ideologisk end geografisk betingede, og det prægede også deres ægteskabsmønster. Desuden var mange af dem med i meget organisationsarbejde, hvad der også modarbejdede en meget lokal sprogbrug. Hele deres praksis trak i retning af mindre dialekt og mere standardpræget sprogbrug.

Til den ideologiske konstruktion af højskole- og andelsbonden hørte at man levede »*Et jævnt og muntert virksomt liv på jord*«. Man fastholdt eller genopdagede elementer af en traditionel levevis, dyrkede folkedans, egnsdragter og husflid, men vel at mærke som noget man bevidst valgte til.²⁴ Med til ideologien hørte også en selvforståelse der nedtonede klasseforskellene på landet. De nymodens folkestuer for tjenestefolkene var forkætrede, til gengæld sørgede man ofte for at få tjenestefolk med samme holdninger. Blandt andet fungerede højskolerne ofte som de rene arbejdsformidlingscentre, det fremgår af erindringer og breve fra tidligere højskoleelever.²⁵ Det var jo lettere at være så tæt inde på livet af hinanden, når man havde de samme holdninger.

På trods af den ideologiske konstruktion og dyrkelsen af traditionelle elementer i de nye sammenhænge førte de moderne bønders praksis til en udtynning og svækkelse af dialekten. Traditionalisme virker ikke bevarende på

sprogbrugen i samme udstrækning som tradition. I 1882 karakteriserede H.F.Feilberg udviklingen således:

*»den uniformerende kulturstrømning, der efterhånden trænger ind i de inderste og ensomste kroge, arbejder på, til fordel for rigssproget, mere og mere at udslette sprogarternes ejendommeligheder...[grunden hertil tror jeg kan findes] i skolens langt større indflydelse nu end tidligere, samt i det hele åndelige opsving, som i så høj grad skyldes højskolebevægelsen.«.*²⁶

Feilberg, der i sit otium foruden at være dialektolog og folkemindeforsker underviste på Askov højskole, tillægger skolen og højskolen stor vægt i den standardiseringsproces der foregår.

En generation senere betragtede dialektologen Ole Widding højskolen som en smitsom sygdom, der havde angrebet og ødelagt det gamle bondeliv og dialekterne. Det fremgår af en ikke offentliggjort karakteristik af en gammel mønbo, som han har optegnet dialekt efter. *»MW er 90. En ældgammel mand der desværre er inficeret af den bacille som Bojsen førte til øen, så hans 'tradition' er ikke ren«.* Der hentydes til Frede Bojsen, der anlagde Rødkilde højskole på Møn.

Det er dialektologen, der står udenfor og betragter de dialekttalende som ædle vilde der ikke må forandre sig, men samme udvikling i retning af at gøre dialekten til noget eksotisk, der ikke må ændre sig, kan iagttages inden for højskolen, hvor dialekt fra at være et sideordnet og ligeberettiget kommunikationsmiddel bliver til et performancesprog, der kan bruges til dialektaftener på skolen, hvor elever der har (rester af) et dialektalt talesprog kan optræde for deres undrende kammerater.

Hvorfor døde dialekterne ikke i andelstiden?

Når det nu fremhæves så stærkt, at bondestanden ikke blot blev fysisk og teknologisk moderniseret i denne periode, men også mentalt præget af moderniteten, hvorfor holdt bønderne så ikke helt op med at tale dialekt?

Hvis man registrerer de ændringer der skete med bøndernes levevis, indretningen af stuehusene, påklædningsstilen med videre, tæller op hvor mange elementer der blev ændret, og undersøger hvor de nye elementer blev hentet fra, så er det nærliggende at konkludere at bønderne blev borgerliggjort. Hvis man ikke nøjes med at registrere, men analyserer nærmere hvordan de nye træk blev inkorporeret, bliver det klart, at den nye helhed der skabtes ikke var en bybo med borgeridentitet, men en moderne landbo hørende til en bestemt gruppe, gårdmændene.²⁷

Man konstruerede en moderne landmandsidentitet med en ikke ringe selvbevidsthed og gruppefølelse, og denne ideologiske konstruktion modvirkede til en vis grad den sproglige standardisering. Samtidig organiserede man dette

moderne landmandsliv både lokalt, regionalt og nationalt, både hvad angik den praktiske og økonomiske side og den kulturelle. Fra lokale andelsmejerier og kontrolforeninger og svin slagterier til gymnastik- og foredragsforeninger. Sine steder i tæt samarbejde med friskoler, efterskoler og højskoler samt valgmenigheder.

Det lokale liv blev gennemtrukket af foreninger, og med disse foreninger blev der skabt en ny udgave af lokalsamfundet med tætte og multiplekse netværk. Lidt senere kom så også et lokalt demokrati, der afsatte en række organer. Det var i vid udstrækning gårdmændene der befolkede skolekommissioner, sogneråd og menighedsråd, og det lokale demokrati og det lokale foreningsliv erstattede i en vis udstrækning det gamle landsbyfællesskab – og det var de samme grupper der dominerede det: bønderne/gårdmændene.

Det hænger selvfølgelig sammen med, at den vellykkede teknologiske og produktionsmæssige modernisering havde skabt en relativt velsitueret gårdmandsklasse, som ikke var uden selvfølelse, og som derfor indtog både den politiske og kulturelle magt i lokalsamfundene. Og højskolekulturen var til rådighed som en slags modkultur til den gamle bykultur – om end den havde indoptaget mange urbane træk. En rural finkultur, om man vil.

Set på denne baggrund er det ikke så mærkeligt at man ikke forlader dialekten helt, men i stedet modificerer den. Et standardsprog uden lokale træk ville sende signaler om at taleren var bybo, mens et lokalt præget men alligevel moderniseret sprog kunne tjene til, på en gang at signalere at taleren var moderne og havde bevaret forbindelsen med sin hjemegn og med bondestanden. Med Jeppe Aakjærs ord kunne man på den måde høre, at »*Da står en ny tids bonde på sin toft*«. ²⁸

Nivelleringen eller udtyndingen af dialekten svarer på mange måder til det man har gjort med andre sider af kulturen: man indoptager visse træk, men omdefinierer dem, så man ikke bliver bybo, men en moderne landbo.

Hvad sker der med dialekterne i andelstiden?

Det mest karakteristiske for perioden er dialektnivelleringen. Det altovervejende flertal af de dialekttalende tynder ud i de dialektale træk, så de træk der har størst udbredelse bevares, men de særgløser og lydlige træk, der kun bruges i et mindre område, lægges af. Enten til fordel for standardsprogets ord eller udtaler, eller til fordel for ord og udtaler i nabodialekterne, som virker mere acceptable, måske fordi naboerne er lidt mere moderne eller har bedre jord og derfor er mere velsituerede. Resultatet er færre og mindre forskelle mellem dialekterne.

Vestjyder holdt eksempelvis op med at sige *age*, *aksel*, *kålgård* og *sals* og erstattede disse ord med standardsprogets *køre*, *skulder*, *have* og *stuehus*, men

udtalte disse nye standardsprogsord efter dialektens regler, det vil sige *ky:ær*, *sgålar*, *haw*: og *sdåw:hus*, mens sønderjyderne for eksempel udskifter *lær* med *stige*, men udtalt på sønderjysk som *stich*. Fynboerne aflagde stort set ord som *duelse*, *hærde*, *kove*, *potet* og *pugge* og gik over til at sige *sovs*, *skulder*, *skur*, *kartoffel* og *skrubtudse*. Eventuelt beholdt man det gamle dialektord i visse anvendelser, for eksempel *fly* »*skaffe, levere noget til en*«, som levede videre i nogle generationer i udtrykket *fli te* (med tryk på *te*, »*til*«) om at lægge på bordet, det vil sige kaste negene til den der lægger i tærskværket. Man kunne eventuelt bevare dialektordet i sammensætninger, for eksempel *kilde* udtalt *kæ:lə*, der gik af brug i betydningen brønd, men blev bevaret i navnet på et tidligt spiseæble *kæ:læwlar*, det vil sige brøndæbler. I andre tilfælde overlevede en ellers glemt glose, fordi den indgik i en slags mundheld. Jeg hørte således ofte i min barndom på Vestfyn nogen sige, når de var godt sultne og satte sig til bords »*nu må vi se og få stejli lagt*« (egentlig »*nu må vi se at få lagt bundlaget (i hæs eller logulv)*«), men jeg har aldrig hørt nogen bruge ordet i sin egentlige betydning, altid kun billedligt om indtagelse af mad.

Det var ikke alle dialektale særgloser der blev udskiftet. De der havde størst geografisk rækkevidde klarede sig længst, for eksempel på Fyn *sly*: »*slyde*« om et løst loft af stænger over loen, lagt af (slyde)stænger, *visnæset* for næsvis, i Sønderjylland *glant*, egentlig »*galant*«, men med andre betydninger (for eksempel *glant føre*, »*godt føre*«), og i hele Vestdanmark vest for Store Bælt *kok* for *hane*.

Også for udtalens vedkommende gælder det, at de træk der har størst geografisk udbredelse ser ud til længst at holde stand mod den standarddanske indflydelse.

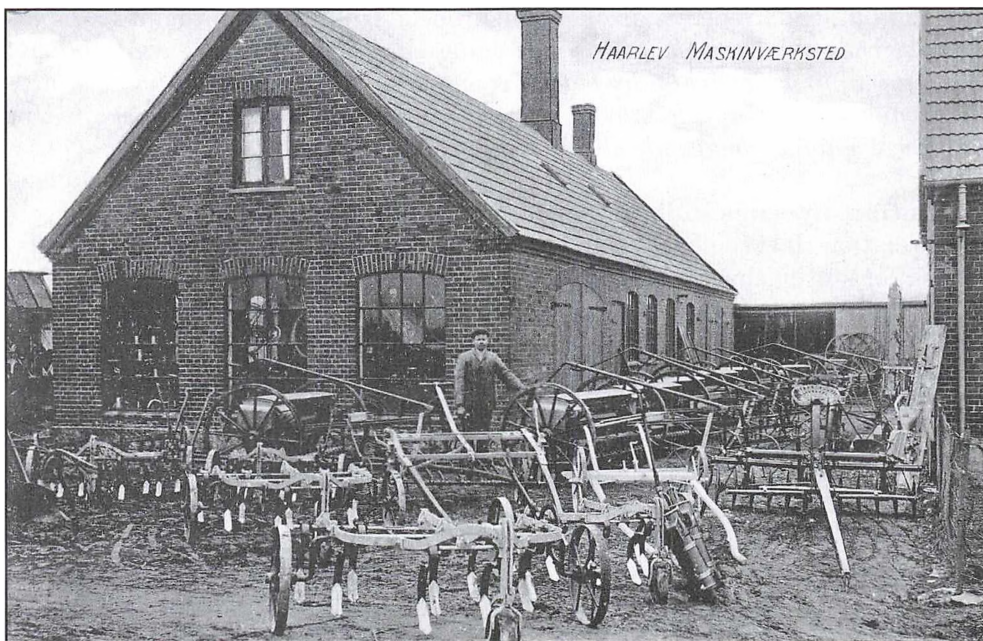
Den karakteristiske udtale uden blødt *d*, som er fælles for både Fyn og øerne syd for, er et eksempel på dette. Den vane har holdt godt stand, ligeledes den nørrejske brug af *w* i forlyd. Nord for Limfjorden i alle ord, i det øvrige Nørrejylland kun foran bagtungevokal, det vil sige *væj*, »*vej*«, men *Wolle*, »*Ole*« og efter *h*, det vil sige *hwæm'* for *væm'*, »*hvem*«, og udtalen uden stød af ord som *hjælp*, *telt*, *mælk*, *kamp*, *kant*, *hank*, som er fælles om at have en kort vokal efterfulgt af en stemt plus en ustemt konsonant, og som er stødløse i næsten hele Vestdanmark. Mange af de diftongeringer af lange vokaler, som danske dialekter er så rige på, holdt også stand²⁹. Et mindretal af de dialekttalende, især i stationsbyerne og i områder meget tæt på byerne, tydeligst på Sjælland og på Århusengen, udtyndede allerede i denne periode dialekten så meget, at det nok er rimeligere at sige, at de skiftede dialekten ud med et standardsprog med visse regionale træk.³⁰

Stationsbyernes vækst og betydning

Netop fremvæksten af stationsbyerne har efter alt at dømme haft betydning for sprogudviklingen. Fra senmiddelalderen og indtil slutningen af 1700-tallet var det demografiske mønster relativt stabilt, og den altovervejende del af befolkningen var landboer.

Udflytningen, der fandt sted i forbindelse med udskiftningen fra slutningen af 1700-tallet, opløste grænsen mellem landsby og ubebygget område, men der var stadig et skarpt skel mellem landsogne og købstæder, mellem land og by. Et par generationer senere voksede en mængde småbyer frem i landdistrikterne. I første udgave af Trap 1858-60 kan man ane begyndelsen af denne udvikling, der resulterer i et stort antal bymæssige bebyggelser, i daglig tale oftest benævnt stationsbyer uanset om de er placeret ved en jernbane eller ej. Geografer har kaldt dem rurale byer,³¹ en betegnelse der meget godt indfanger deres mellemposition mellem det rurale og det urbane.

Fremvæksten af disse stationsbyer er et karakteristisk træk ved den demografiske udvikling i Danmark og ved det danske bebyggelsesmønster, og derfor er det interessant at se hvilken indflydelse de har haft på dagligsproget.³²

Figur 3. I takt med moderniseringen af landbruget udviklede en del landsbysmedje sig til maskinværksteder. Her Hårlev på Sjælland. Rettigheder: Det Kongelige Bibliotek.

Stationsbyerne er på mange måder afhængige af det omgivende landbosamfund, ja, man kan sige at de skylder moderniseringen af landbruget deres eksistens. Med markedsøkonomien og omlægningen til animalsk produktion og den samtidige koncentration om at være landmand opstod der et servicebehov hos landboerne og en mulighed for både handel og håndværk samt senere småindustri, og med lov om næringsfrihed i 1857 blev det muligt at drive handel og udøve alle håndværk også uden for købstæderne, der indtil da havde haft privilegier. Flere steder voksede for eksempel en smedje til en virksomhed for fremstilling af landbrugsmaskiner, som i enkelte tilfælde fik et betydeligt omfang, jævnfør stednavne og produktnavne som Fraugde, Holeby og Dronningborg. Desuden tiltrak stationsbyerne nogle af landbrugets forædlingsvirksomheder, og andre institutioner som realskoler og tekniske skoler blev ofte placeret i disse byer.

Der var altså mange relationer mellem stationsby og omgivende land, og de fleste af beboerne havde landlig baggrund.

Stationsbyernes blomstringsperiode lå i perioden 1890-1910. Deres storhedstid varede altså kun en enkelt generation, men helt op i 1930'erne var de erhvervsmæssigt og befolkningsmæssigt stabile. Ifølge Stilling ligger deres betydning i at de sikrede en vis økonomisk, social og kulturel spredning. *»Land-distrikternes nye byer blev så at sige vadestedet i det danske samfund, der i slutningen af forrige århundrede tog det endelige skridt væk fra selvforsyningsøkonomien og prisgav sig markedsøkonomien og arbejdsdelingens mekanismer i et større sammenhængende økonomisk system«.*³³

Er stationsbyernes indbyggere landboer eller byboer?

Set i relation til sprogforandring er det vigtigt at få fat i, hvad der er karakteristisk for stationsbyernes indbyggere, og finde ud af hvordan deres forhold er til de landlige omgivelser. Hvordan identificerer de sig selv, og hvordan identificeres de af de traditionelle byboer i de gamle købstæder på den ene side og af bønderne fra de omgivende landsogne på den anden. Er stationsbyboerne landboer eller byboer? Eller har de en helt tredje identitet?

I betragtning af, at det store flertal af stationsbyernes indbyggere kom fra landet, kunne man forvente meget tætte forbindelser mellem stationsbyen og oplandet. Det er imidlertid mere kompliceret.

I de allerførste generationer var der ofte konflikter mellem den nye by og den landlige del af kommunen, som på grund af valgreglerne ofte udgjorde flertallet i sognerådet, ikke mindst om skoleforhold: Landboerne ønskede at begrænse antallet af skoledage og skolefag, fordi de havde brug for børnenes arbejdskraft, mens byboerne lagde vægt på, at specielt drengene skulle have gode faglige kundskaber, så de kunne klare teknisk skole eller handelsskole. I man-

ge tilfælde endte konflikten med at der blev oprettet private realskoler i stationsbyerne.

Vi ved også, at bønderne ofte fortsatte med at tage til nærmeste købstad for at købe ting, som ellers let kunne erhverves i den nærmere beliggende stationsby,³⁴ men at dette forhold ændredes over tid.

Landboer og stationsbyboer omgikkes ikke meget privat, men de to grupper mødtes offentligt, for eksempel i de mange foreninger – selv om der også i nogle tilfælde blev dannet særlige borgerforeninger, kun for stationsbyens beboere.³⁵

Stationsbyerne som formidlere af bykultur og som forbindelsesled mellem land og by

Arkitektonisk adskilte de nye stationsbyer sig både fra købstæderne med deres blanding af gamle og nye bygninger og fra landsbyerne med deres mange stråtage, medmindre det var et af de tilfælde hvor en landsby udviklede sig til en stationsby.

Den prototypiske stationsby havde mange toetages sammenbyggede huse med butikker i stueetagen. Der var gadenavne, fortove og gadelygter, og tæt ved stationen var der et hotel med en sal, hvor børn og unge kunne gå på danseskole og lære at føre sig. Desuden var der ofte, som omtalt, foruden kommuneskolen en privat realskole og en teknisk skole. I de fleste stationsbyer var der både læge og apotek, senere også en tandlæge og måske en sagfører, foruden en hel række specialbutikker og håndværkere.

Indbyggerne i de veletablerede stationsbyer opfattede sig selv som byboer. Det signalerede de ved at bruge efternavne og ved at tiltale folk med De, hvor den landlige skik var at bruge fornavne og du.

Trods disse udtryk for en byidentitet var der også træk der forbandt stationsbyboerne med det omgivende land. Stationsbyerne hørte til landboernes sekundære aktivitetsfelt, og ofte blev de hovedbyer i kommunerne, og dermed de steder hvor landboerne mødtes i deres foreninger, og hvor de kendte folk, og kunne forvente at de selv var kendt af de lokale, så de ikke følte sig fremmede på samme måde som de gjorde i købstæderne. Mange landmænd flyttede til stationsbyen på deres gamle dage, og i det hele taget var der mange familierelationer mellem stationsbyboer og landboer.³⁶

Sprogligt set indtager de også en formidlende mellemposition, og kan ses som en slags trædesten på vejen fra den lokale dialekt til en regional sprogbrug, der har karakter af et standardsprog med regionale træk. Tilstedeværelsen af de mange stationsbyer som en række sprogøer i dialektlandskabet er formentlig en del af forklaringen på, at landboerne efterhånden ikke nøjes med at modernisere dialekten, men skifter den ud med et regionalt præget stan-

dardsprog. Stationsbyerne kunne levere levende modeller som gjorde det lettere at skifte, og har derfor været medvirkende til at standardsproget spreder sig så hurtigt i Danmark.

Tosprogethed som løsning?

I 1945 skrev sprogforskeren Anders Bjerrum, der selv var bondesøn fra Vestslesvig, om forholdet mellem folkemål og rigssprog, det vil sige dialekt og standardsprog, i samleværket *Den danske Bonde*:

*»Den gamle Bonde havde Adgang til to vidt forskellige Kulturverdener, Folke-maalet aabnede ham Adgang til den dybe Harmoni, der prægede den gamle Almuekultur, Dagliglivets strænge Krav om Pligttroskab og om Lydighed mod Sædvanens Regler, den rige Følelse af Samhørighed med Bysens Folk i Sorg og Glæde, den enfoldige og vise Fortrolighed med Naturens og Menneskelivets almene Love. Og Rigssproget gav ham Adgang til Religionens Sandheder, til klare Tanker og skøn Poesi, til Alverdens Viden og Byens mangfoldige Herligheder, til Indsigt i Samfundets Anliggender, Medansvar for og Medbestemmelsesret i Landets og Sognets Styre. Er det tænkeligt at Bønderne vil give Afkald paa den Rigdom, Tvesproget skænker dem?«.*³⁷

Figur 4. I den traditionelle bondekultur var høsten ikke kun hårdt arbejde men også fest, og alle deltog i høstarbejdet, men med klart fordelte roller. Foto: Lars Rastrup på høstarbejde, Østfyns Museer.

Bjerrum ser altså den moderne bonde som stående i en konflikt eller i hvert fald spænding mellem to kulturer, og antyder tosprogethed eller bidialektisme som en løsning.

Om det er som en løsning på den konflikt som Bjerrum skildrer, skal jeg lade være usagt, men to steder i landet har der udviklet sig en sprogbrug med bidialektisme som det almindelige, i Sønderjylland og på Bornholm. Både for bornholmere og sønderjyder er det helt naturligt at veksle mellem to sproglige koder, en dialekt(nær) kode og en (intenderet) standardkode, afhængigt af især hvem man taler med, men også af hvilken situation man er i. I samtaler med andre lokale og om dagligdags ting taler man dialekt, mens man skifter til (intenderet) standarddansk i samtaler med fremmede og eventuelt når visse emner langt fra dagligdagen kommer på tale.³⁸

Bjerrum tror vist ikke selv på den ovenfor skildrede løsning. Han citerer Marius Kristensens beskrivelse af to forskellige måder man kan skifte fra dialekt til standardsprog: En, hvor man tager standardsproget mere og mere til hjælp for at udtrykke nye tanker og begreber, men i lang tid bevarer forskellige udtalejendommeligheder, og hvis man er jyde bliver ved med at sige *a*. Og en anden, der begynder med at sige *je* i stedet for *a*, og i det hele taget efterligner standardtalesprogets ydre side, fordi man finder rigssprogstalende efterlignelsesværdige. Den første type er nu ved at blive sjælden, siger Bjerrum, fordi man føler sig underlegen over for den moderne bykultur: »*I vore Dage skyldes Sprogskiftet vist altid en Trang til at efterligne Byboerne og Angst for deres Foragt*«. ³⁹ Den indsigt peger frem mod fjerde og sidste akt i vores drama.

Fjerde Akt: 1958 Fælles skolelov for land og by og kulturelt opbrud

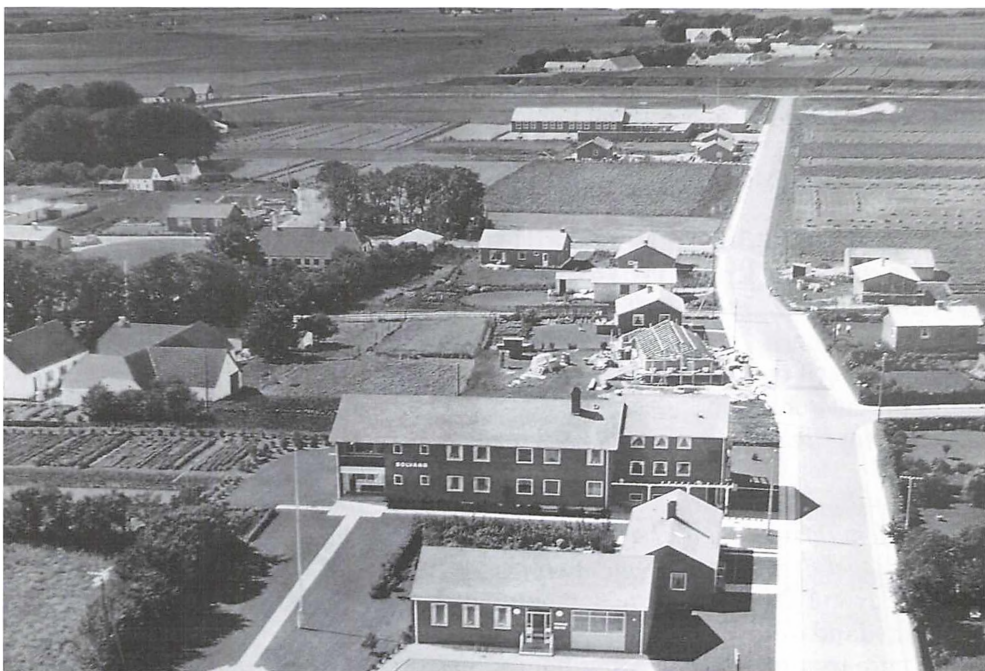
Skoleloven i 1958 skabte for første gang i historien principiel ligestilling af landbobørn og bybørn i adgangen til boglig uddannelse. Den markerede samtidig begyndelsen til et omfattende kulturelt opbrud i det, der engang var et landbosamfund med sin egen kultur. For nu at citere Anders Bjerrum endnu en gang: »*Den gamle Bondekultur er ved at forsvinde, de unge Bønder har ikke Brug for den mere*«. Det er derfor forståeligt, fortsætter Bjerrum, »*at det falder mange unge Landmænd naturligt at finde Byboere efterlignelsesværdige. Dialekterne aabner dem ikke Adgang til den fulde Rigdom og Skønhed i den gamle Bondekultur, for meget deraf har de bevidst vraget, og noget forstaar de ikke*«. ⁴⁰

Skoleloven i 1958 beseglede denne udvikling ved for første gang i historien at sidestille land og by og dermed forudsætte, at landbobørn også kunne have brug for at lære fremmedsprog og matematik. Fag der var helt fraværende i læseplanen for landsbyskolerne, hvad der betød, at overgangen til gymnasiet var betydeligt vanskeligere for børn fra landet end for købstadbørn.

Danmark var ikke længere et landbrugsland, udtrykt ved at industrieksporten nu var lige så stor som landbrugseksporten, og landdistrikterne prægedes i 1950'erne og 1960'erne af afvandring fra landbruget. Afvandringen fra landbruget førte ikke nødvendigvis til fraflytning, for en forbedret infrastruktur og moderne samfærdselsmidler gjorde pendling mulig, så mange af de afvandrede blev boende på landet, ofte i de hastigt voksende parcelhusbebyggelser, som hverken er land eller by i klassisk forstand.⁴¹ Demografisk set var skellet mellem land og by mere flydende end før.

Resultatet blev landdistrikter og landsbyer og parcelhusbebyggelser der var betydeligt mere heterogene end det gamle landbosamfund, og et vist nedbrud af det foreningsliv der som en moderne pendant til det gamle landsbyfælleskab havde bundet det hele sammen.

Etnologerne talte om »*En livsform på tvangsauktion*»⁴², og dialektologer og sociolingvister kunne konstatere, at der nu ikke længere kun var tale om nivelering af dialekten, men om et sprogskifte fra dialekt til (intenderet) standard-sprog.

Figur 5. Luftfoto fra 1959 af Vadum Kommunekontor og plejehjemmet Solvang. I baggrunden, længst væk, ses den nyopførte centralskole. Udlånt af Vadum Lokalhistoriske Arkiv.

Sprogbrugen i skole og børneinstitutioner

Engang i 1960'erne begyndte mange forældre at tale et tilsigtet standardsprog til deres børn, i stedet for den dialekt der ellers var deres naturlige dagligsprog, og som de stadig brugte i andre sammenhænge. Fænomenet er omkring 1970 iagttaget af forfatteren til denne artikel flere steder i landet fra Ulfborg i vest til Åkirkeby på Bornholm. Spurgte man forældrene, hvorfor de gjorde dette, fik man som svar at børnene fik det lettere i skolen, når de ikke skulle slås med en medbragt dialekt, og boglig uddannelse blev nu tillagt meget større betydning også blandt landmænd.

Noget kunne tyde på, at forældrene havde mere ret end de selv vidste. I hvert fald viste en undersøgelse i Tinglev, hvor trefjerdedele af både børn og forældre opgav at de talte sønderjysk hjemme, at over halvdelen af børnene i den danske skole oplevede problemer på grund af det sprog de talte mest, og det var jo altså dialekten, mens kun 15 % af forældrene mente det var tilfældet. Det drejede sig især om problemer med skriftlige arbejder.⁴³

Mange landbrugsejendomme udviklede sig i disse år fra familiebrug til enmandsbrug med udearbejdende kone. En følge heraf var en stigende institutionalisering af børnene, allerede fra etårsalderen. Det har nu længe været sådan, at næsten alle børn i Danmark, uanset hvor de vokser op, er i daginstitution fra de er et år, hvilket betyder, at de er institutionaliseret i den alder hvor de tilegner sig sproget. Det har den konsekvens, at forældrenes sprog fylder mindre og sproget i daginstitutionen mere. Det er ikke undersøgt systematisk, hvad det betyder, men både anekdotisk viden (blandt andet fra Bornholm) og enkelte undersøgelser viser entydigt, at *»pædagoger og medhjælper bruger et rigsdansknært talesprog over for børnene. Selv de der taler dialekt hjemme, er tilbøjelige til at skifte sprog i børnehaven, også når de snakker med dialekttalende børn«*.⁴⁴

Resultatet er at dialekttalende børn tilegner sig standarddansk senest i børnehaven, mens for eksempel dialekttalende sønderjyske børn i begyndelsen af 1970'erne følte, at deres sprog ikke slog til, når de på de højere klassetrin blev flyttet fra den lille landskole til en byskole.⁴⁵

Og i mange tilfælde har børnene meget få lejligheder til at lære sig dialekten, idet de allerede fra etårsalderen tilbringer de fleste vågne timer i en institution, hvor det normale omgangssprog er en form for standardsprog.

Mediernes indtog

I samme periode er der sket en sand medieeksplosion, og den kender ikke forskel på land og by.

Mens der var en skrap sprogpolitik i radioen op gennem 1960'erne, og fjernsynet også betjente sig af et relativt konservativt standardsprog, så skete der

samtidig med den stærke vækst i mediemuligheder og medieforbrug et skift i retning af afslappet dagligsprog. Formentlig ikke uden sammenhæng med det kulturelle opbrud som 1968 repræsenterer.

Grænsen mellem offentligt og privat blev nedbrudt, og der skete en intimisering af kommunikationsformen i medierne. Det var ikke længere et lidt højtideligt foredragssprog, men mere afslappet dagligstuesnak, og det betød at det blev mere nærliggende for mediebrugerne at efterligne mediesproget.

Dertil kommer at nutidens studieværter har fået en helt anden status end speakerne i Statsradiofonien. De bliver rollemodeller for unge mennesker. Da deres sprog næsten udelukkende er københavnskpræget moderne standard, bliver det denne udgave af talt dansk der i praksis bliver normgivende, ikke den konservative variant som tidligere havde været holdt op som eksempel til efterlignelse.

Samtidig svækkes lokalsamfundet af at medieorienteringen og IT-brugen fjerner en del af bindingen til det lokale. Facebook-vennerne kan befinde sig hvor som helst.

Hvad skal man så overhovedet bruge et lokalt sprog til?

Hvordan taler man i nutidens landbosamfund?

Det allermest karakteristiske for sproget i nutidens landbosamfund er dets heterogenitet. For første gang i historien er der i næsten hvert eneste lokalsamfund en eller flere af beboerne der er født og opvokset uden for landets grænser, ofte endda meget langt udenfor, som har et andet sprog end dansk som modersmål, og i mange tilfælde også medbringer en anden religion og nogle andre kulturelle traditioner. Dette indslag i lokalbefolkningen er dog stadig talmæssigt ret lille. Det har derfor større sproglig betydning at man også kan møde mange forskellige former for dansk, fordi den geografiske mobilitet er betydelig. Der er efter alt at dømme større dialektvariation i det enkelte lokalsamfund end for 100 år siden. Ofte er der også en betydelig variation, der hænger sammen med den enkelte talers sociale placering. Især blandt midaldrende og ældre kan der være tydelig forskel på bøndernes dagligsprog og arbejdere og funktionærers sprog, men ikke samme mønster i alle dele af landet.

Visse steder, for eksempel Sjælland, Lolland og Århusegnen, aflagde de større landbrugere ret tidligt dialekten, så det var småbønder og husmænd, der især holdt fast i dialekten, om end i udtyndet udgave. Andre steder, nok især jyske egne, men dele af Fyn og Bornholm kan også medregnes, er brug af udtyndet dialekt næsten forbeholdt landbrugerne. Denne geografiske forskel er der stadig rester af.

Den ovennævnte variation overskygges dog mange steder af den store aldersmæssigt betingede forskel på sprogbrugen. Børn og unge har stort set lagt

dialekten bag sig, og den største sproglige kontrast er derfor hverken korreleret med social klasse eller fødested, men fødselsår og i en vis udstrækning køn. Nye undersøgelser tyder på, at blandt de yngre overlever den lokale dialekt i dag kun i en maskulin subkultur.⁴⁶ De eneste unge, der taler dialekt, er mænd der har manuelle erhverv, som er meget lokalt orienterede, og som har interesser der bedst kan udfoldes i en landlig sammenhæng, såsom jagt og fiskeri. Dialektbrug kobles altså med en særlig maskulin livsstil. Kun i sådanne grupper kan vi finde yngre mennesker der stadig taler relativt lokalt. Derudover bruges dialekten mange steder i landet kun af folk i pensionistalderen.

Når dialekten bliver til et kendetegn på at taleren er et rigtigt mandfolk, er dens dage som lokalt samlingsmærke talte. Man kan sagtens være meget lokalt orienteret uden at synes at det at tale dialekt hører med til normal praksis.

Nogle vil sikkert hævde at det er for pessimistisk et syn på dialekternes overlevelsesmuligheder og måske henvise til Sønderjylland som en undtagelse. Der er dannet en sønderjysk forening, og man er begyndt at have visse sønderjyske vejskilte med navne som *Æ Trinbræt*.⁴⁷ Eller man vil fortælle om at Slesvigske Parti førte valgkamp på sønderjysk i 2001, eller at præsten samme år holdt gudstjeneste for den tyske menighed i Tinglev med prædiken på sønderjysk, hvad der førte til en mangedobling af deltagerne.⁴⁸ Det er ikke noget nyt at sønderjysk dialekt står stærkere i det tyske mindretal end blandt flertallet. En væsentlig grund til dette er at mindretallet har tysk som kultursprog, ikke dansk, og derfor er påvirkningen fra rigsdansk langt svagere for eksempel hos elever i de tyske skoler end i de danske.⁴⁹ Og unge sønderjyders ambivalente holdninger til sønderjysk tyder ikke på, at denne landsdel vil adskille sig fundamentalt fra resten af landet.⁵⁰

Taget under ét bekræfter de sønderjyske beretninger dødsdommen. Hverken sønderjysk eller andre dialekter kan holdes i live som almindelige dagligsprog ved foreninger for sprogbevaring eller events som den omtalte gudstjeneste. Alle disse foranstaltninger viser netop at dialekten ikke længere er det selvfølgelig lokale talesprog, men noget særligt som visse grupper kan dyrke ved særlige lejligheder, og som turistbranchen kan udnytte som lokalkolorit.

Tæppefald

De sidste 500 års sproghistorie kan, set fra de lokale dialekters side, sammenfattes som én lang nedgangsperiode, hvor de kræfter, der modarbejdede dialekterne, blev stadig flere og stærkere.

Senest omkring år 1600 var den ideologiske nedvurdering af dialekterne udbredt, men der var ikke nogen direkte bestræbelser i retning af at få bønderne til at aflægge dialekten. Fra begyndelsen af 1800-tallet får de negative hold-

ninger praktiske konsekvenser i forbindelse med skriveundervisningen, og samtidig betyder den øgede geografiske mobilitet at mange enkeltindivider aflægger eller nedtoner deres dialekt. I slutningen af århundredet betyder moderniseringen af landbosamfundet og gårdmændenes forbedrede status at dialekten nivelleres. Man aflægger i stor udstrækning de mest markante træk, der konnoterer gammeldags bondskhed, men bevarer en moderniseret dialekt, svarende til at der er skabt en moderniseret bondestand med en ikke ringe selvfølelse, som nok vil lyde moderne, men ikke som en bybo.

Omkring 1960 begynder foreløbig sidste fase, som i hvert fald i øjeblikket ser ud til at blive den endegyldige slutning for dialekterne i Danmark. Forældre holder op med at give dialekten videre til deres børn, hvilket er udtryk for at landbokulturen er brudt sammen. Man nøjes ikke med at ændre visse træk inden for dialekten, men forlader den helt til fordel for et standardsprog der højst har nogle dialektale rester i form af sætningsmelodi og enkelte gloser eller former.

Noter

1. Artiklens forfatter er sprogforsker, ikke historiker. Det er derfor heller ikke originale historiske analyser der fremlægges, men udnyttelse af eksisterende historiske analyser til en syntese af sammenhængen mellem historiske forhold og sproglige forandringsprocesser.
2. Jens Pedersen Høysgaard 1747, citeret efter Henrik Bertelsen 1920, s.370.
3. For en udførligere skildring se Inge Lise Pedersen 2009b, s. 62ff.
4. Søren Poulsen Judichær 1650, citeret efter Peter Skautrup 1947, s. 316.
5. Henrik Bertelsen 1919, s. 214.
6. Henrik Bertelsen 1919, s.163.
7. Thomas Kingo 1674; Den danske Salmebog nr 745.
8. Om vestjyske arbejdsvandringer i en senere periode Kirsten Linde 1993, s.203-218.
9. Everett M. Rogers 1969, citeret fra Peter Henningsen 2006, s.153.
10. For eksempel Palle O. Christiansen 1996.
11. Claus Bjørn 1988 bd. 3, s.32ff, 94.
12. Jf. Asger Th. Simonsen 1989.
13. Citeret fra Peter Skautrup 1953, s.157.
14. Citeret efter Peter Skautrup 1953, s.157.
15. Inge Lise Pedersen 2009a, s.166.
16. Karen Schousboe 1983, s.124.
17. KarenSchousboe 1983, s.125.
18. Laust Kristensen 1989, s.144f.

19. Jf. Inge Lise Pedersen 1991, s.75ff.
20. Inge Lise Pedersen 1991, s.79.
21. Inge Lise Pedersen 1991, s.78.
22. Jakob Knudsen 1944, s.155, citeret efter Ove Korsgaard 2004, s. 402.
23. Forskellen hænger formentlig sammen med, at dialekt og landsmål blev opfattet som nationale udtryk over for riksmål som var fornorsket dansk og gav associationer til den dansk(præged)e embedsmandsstand.
24. Jf. Martin Th. Bork 2006, s. 232ff.
25. Jf. Inge Lise Pedersen 2005b.
26. H.F. Feilberg 1882, s.1.
27. Jf. Palle O. Christiansen 2004, specielt s. 147ff.
28. Folkehøjskolens Sangbog 18. udg. Nr. 468.
29. Eksempler på den gradvise modernisering i Vestjylland gives i Peter Skautrup 1921, jf. også Inge Lise Pedersen 2002, 2005a.
30. Jf. Anker Jensen 1898, K.B. Jensen 1927, s.34f.
31. Viggo Hansen 1965.
32. Fremstillingen bygger i alt væsentligt på de publikationer som udsprang af SHF's projekt Stationsbyen 1980ff, blandt andet Stilling 1987, Pedersen 1987 og Eriksen 1996.
33. Niels Peter Stilling 1987, s. 489.
34. Se for eksempel Margit Baad Pedersen 1987 om Karise.
35. Sidsel Eriksen 1996, s.123ff.
36. Margit Baad Pedersen 1987, s.175.
37. Anders Bjerrum 1945, s.213.
38. Jf. Pernille Westh-Jensen 2002, Karen Margrethe Pedersen 1986.
39. Anders Bjerrum 1945, s. 212.
40. Anders Bjerrum 1945, s. 214.
41. Jf. Johs. Nørregaard Frandsen 1991.
42. Palle O. Christiansen 1982.
43. Karen Margrethe Pedersen 1986, s.27.
44. Karen Margrethe Pedersen 1986, s. 184.
45. Karen Margrethe Pedersen 1986, s.183.
46. Signe Wedel Schøning og Inge Lise Pedersen 2009.
47. Karen Margrethe Pedersen 1993.
48. Eskild Bram 2002, s.19.
49. Jf. Karen Margrethe Pedersen 1986.
50. Marie Maegaard 2001.

Litteratur

- Bertelsen, Henrik (udg.): *Danske Grammatikere*, 1-5. København. 1915-1929.
- Bjerrum, Anders: Folkemaal og Rigssprog, i M.P.Ejerslev (red.), *Den danske Bonde* 1-2. København 1945, s.189-214.
- Bjørn, Claus m.fl. (red.): *Det danske landbrugs historie*, 1-4. Odense 1988.
- Bork, Martin T.H.: *Fællesskabet efter fællesskabet. Sociale relationer og netværk i et dansk landbosamfund efter landsbyfællesskabets opløsning ca. 1785-1850*. København 2006.
- Bram, Eskild: Set og sket i Grænselandet, *Sønderjysk Månedsskrift*, 2002:1-2, s.18-26.
- Christiansen, Palle O.: *En livsform på tvangsaktion?* København 1982.
- Christiansen, Palle O.: *A Manorial World. Lord, Peasants, and Cultural Distinctions on a Danish Estate 1750-1980*. København 1996.
- Christiansen, Palle O.: *Landsbyliv. Afhandlinger om livsstil og sociale relationer i landbosamfundet fra 1700-tallet til i dag*. Kerteminde 2004.
- Eriksen, Sidsel: 1996 *Stationsbyens Samfund. Folk og foreninger i Grindsted 1880-1940*. Grindsted 1996.
- Feilberg, H.F.: Plan for en ordbog over jysk folkemål. *Tidsskrift for Filologi* VI 1882.
- Frandsen, Johs. Nørregaard: Da landbolivet blev en by i provinsen. Essay om landbrugets bevidsthedsformer under forvandling. *Folk og Kultur* 1991, s.33-59.
- Hansen, Viggo: Den rurale by. De bymæssige bebyggelsers opståen og geografiske udbredelse. *Geografisk Tidsskrift* bd. 64, 1965, s.54-69.
- Henningsen, Peter: *I sansernes vold*, 1-2. København 2006..
- Jansen, Chr. R. (red.): [1980] *Stationsbyen. Rapport fra et seminar om stationsbyens historie 1840-1940*. Århus [1980].
- Jensen, Anker: Sproglige forhold i Åby sogn, Århus amt. *Dania* 1898:5, s.213-31.
- Jensen, K.B.: Sjællandske dialektforskelle. *Danske Folkemål* 1927, s.33-41.
- Korsgaard, Ove: *Kampen om folket. Et dannelsesperspektiv på dansk historie gennem 500 år*. København 2004.
- Kristensen, Laust (udg.): *Skik og sæd hos bønderne sidst i det 18. og først i det 19. århundrede*. København 1989.
- Linde, Kirsten: 1993 West Jutland Work Migrations during the Nineteenth Century, i: Mette Guldberg, Poul Holm og Per Kristian Madsen (red.) *Facing the North Sea. West Jutland and the World*. Esbjerg 1993, s.203-218.
- Maegaard, Marie: Jeg er da stolt af at jeg er sønderjyde – altså sådan forholdsvis. Om sprogbrug og sprogholdninger hos sønderjyske unge. *Danske Talesprog*, 2001.

- Pedersen, Inge Lise: Højskolen og dialekterne – og dialektologerne. *Danske Folkemål*, 1991, s.75-86.
- Pedersen, Inge Lise: Sociolingvisternes dialekter, i *Dialekter – sidste udkald? Modersmål-Selskabets Årbog*. København 2002, s.81-94.
- Pedersen, Inge Lise: Processes of Standardisation in Scandinavia, i Peter Auer, Frans Hinskens and Paul Kerswill (eds.) *Dialect change, Convergence, and Divergence in European Languages*. Cambridge 2005a, s. 171-195.
- Pedersen, Inge Lise: Nøgterne kvinder og følsomme mænd? En analyse af breve og dagbøger fra grundtvigske miljøer i slutningen af 1800-tallet. *Danske Talesprog* 2005b, s.103-137.
- Pedersen, Inge Lise: Standardsprogets tilblivelse og rolle i Danmark. *Norsk Lingvistisk Tidsskrift* 2009a, s.159-177.
- Pedersen, Inge Lise: The social embedding of standard ideology through four hundred years of standardisation, i Marie Maegaard, Frans Gregersen, Pia Quist and J. Normann Jørgensen (eds.), *Language attitudes, standardization and language change*. Oslo 2009b, s.51-68.
- Pedersen, Karen Margrethe: *Mødet mellem sprogene I den dansk-tyske grænse-region. En-, to- og flersprogede børn i Sønderjylland*. Åbenrå 1986.
- Pedersen, Karen Margrethe: Æ Trinbræt – En studie over det dialektale skriftsprog i Sønderjylland i 1990'erne, i Karen Margrethe Pedersen og Inge Lise Pedersen (red.), *Jyske Studier tilegnede Magda Nyberg og Bent Jul Nielsen*. København 1993, s.134-148.
- Pedersen, Margit Baad: *Stationsbyliv. Karise 1880-1940*. Viborg 1987.
- Plum, Frederik: *Haandbog for Lærere og Opsynsmænd i borger- og Almueskolerne*. København 1804.
- Schønning, Signe Wedel og Inge Lise Pedersen 2009
- Schousboe, Karen (udg.): *En fæstebondens liv. Erindringer og optegnelser af gårdfæster og sognefoged Søren Pedersen, Havrebjerg (1776-1839)*. København 1983.
- Simonsen, Asger Th.: Småbruger eller daglejer? En sammenligning af bebyggelsen og den sociale forandring, i Helle Damgaard og Per Grau Møller (udg.), *Huse og husmænd i fortid, nutid og fremtid*. Odense 1989, s.127-42.
- Skastrup, Peter: Om Folke- og Sprogblanding i et vestjysk Sogn. *Danske Studier* 1921, s.97-111.
- Skastrup, Peter: *Det danske Sprogs Historie*, 1-5. København 1944-1970.
- Stilling, Niels Peter: *De nye Byer. Stationsbyernes befolkningsforhold og funktion 1840-1940*. Viborg 1987.
- Westh-Jensen, Pernille: Bornholmernes skift mellem dialekt og standard, i *Dialekter – sidste Udkald. Modersmål-Selskabets årbog*. København 2002, s.157-161.

Summary

The article describes the change from a dialect speaking peasantry living in local communities with tight social networks and strong local linguistic norms into mostly standard speaking farmers, with only few local dialect features, corresponding to the fact that the traditional locally oriented peasant culture does not exist any longer. The history is seen as a drama in four acts:

The Lutheran Reformation led to standardisation of print language and to an upgrading of the written language as a model of the spoken one.

Agrarian reforms towards the end of the 18th century led to increasing regional and social mobility in the peasantry, with more heterogeneous local communities, looser social networks, and growing linguistic heterogeneity a result. Writing abilities became an issue and the cognate campaign against dialects contributed to downgrade the local dialects.

From the middle of the 19th century a radical modernisation of the Danish society took place with the agrarian sector as an important factor. A modern agrarian identity was constructed by the well-to-do farmers with a certain group feeling and they could signal this by speaking modernised, levelled dialects.

Act 4 begins around 1960, with increasing homogenisation of urban and rural areas and a general cultural break-up. The fact that many parents do not pass on their dialect to their children demonstrates that a specific agrarian culture, expressed among other things by use of the local dialect, is out of question. The countryside has been more or less urbanised, also the farmers' state of mind, and this is reflected in spoken language.

In the article there is a special focus at the 19th century, when the modernisation of the agrarian sector was early and far-reaching, compared to the other Scandinavian countries. This is seen as part of the explanation, why Danish dialects have a much weaker position than the dialects in other North-Western European countries.

Forfatter

Inge Lise Pedersen, født 1939. Ansat ved Afdeling for dialektforskning, Nordisk forskningsinstitut, Københavns Universitet 1969-2009, senest med tjeneste ved Danmarks Grundforskningsfonds Center for sociolingvistiske Sprogforandringsstudier. I en årrække deltidsprofessor i dansk sprog ved Universitetet i Tromsø. Har skrevet om nordiske dialekter og sprog historie, specielt om talesprogets historie set i samspil med samfundsudviklingen, herunder sproglig standardisering.

Landarbejderen –

Et sidetema i dansk landbo- og landbrugshistorie

Artiklen søger at kortlægge den danske landarbejders placering i den historiske litteratur, som udsprang af 100- og især 150-års jubilæet for bondefrigørelsen i 1788. De to ledende skikkelser heri er Hans Jensen og Fridlev Skrubbeltrang. Deres respektive grundopfattelse kaldes henholdsvis landbrugshistorie og landbohistorie, og det handler om at se enten bondebrug eller husmandsbrug som fremtidens bedriftsform. Da landbruget blev ramt af 1930'ernes krise, blev historien mobiliseret for at dømme i striden. På kort sigt vandt husmandsbruget og dermed landbohistorien, i et længere perspektiv vandt storbruget og landbrugs-historien. Landarbejderen blev udviklingens stedbarn.

Landarbejderen i husmandshuset

»Dansk Historieskrivning har ikke hidtil kunnet give Husmands- og Landarbejderstanden den Plads, den kan tilkomme ved Vurderingen af ældre Tiders Landbotilstande.« Med disse ord indleder den danske landbohistories videnskabelige grundlægger Fridlev Skrubbeltrang (1900-1988) sin meget berømmede, men sjældent debatterede disputats fra 1940, *Husmand og Inderste* med undertitlen *Studier over sjællandske Landboforhold i Perioden 1660-1800*. Det er herfra, enhver historiografisk skildring af dansk landbohistories udvikling må tage sin begyndelse, samtidig med at den gennem hele sit anlæg gør det naturligt at foretage frem- og tilbagekoblinger til såvel ældre som nyere bidrag til denne faghistoriske retning.

Som det signaleres i artiklens overskrift, er det ikke mindst de pågældende historikeres historiesyn, der interesserer. Landbostanden og landbruget har lige siden det første større stavnsbåndsjubilæum i 1888 stået centralt i den almindelige samfundsdebat. En fløj har ud fra en markedsøkonomisk vurdering hævdet landbrugets egeninteresser, da det må antages at befordre økonomisk vækst i samfundet som helhed. En anden fløj har hævdet, at sociale og politiske hensyn til alle grupper i samfundet har højere prioritet, og at man derfor bør regulere og i givet fald begrænse landmændenes brug af den danske landbrugsjord. Meget forenklet kan man rent historiografisk betegne de to retninger som henholdsvis *landbrugshistorie* og *landbohistorie*. Men grænsedragningen ligger på ingen måde fast. Og mange historikere har arbejdet med landbrugets historie uden at føle sig knyttet til nogle af de to retninger.¹ Tone-

angivende landøkonomer har også med mellemrum ytret sig landbrugshistorisk, når de følte, at faghistorikerne ikke længere havde fast grund under fødderne.

Sigtet med artiklen er ikke at give en samlet fremstilling af den forskning og historieskrivning, som har beskæftiget sig med den danske landbo- og landbrugshistorie. Som det fremgår af teksten, er det derimod at belyse den påvirkning, historikernes politiske samtid har øvet på deres valg af emne og deres historiesyn. Derfor må interessen her samle sig om den landsdækkende historieforskning på bekostning af lokalhistoriske undersøgelser og bidrag fra andre forskningsgrene, som har beskæftiget sig med emnet. De her fremdragne historikere danner den traditionskæde, som blev dannet i forbindelse med 100-års stavnsbåndsjubilæet i 1888, og som fik sin kulmination i forbindelse med 150-års jubilæet i 1938. I begge tilfælde kunne der konstateres en tæt forbindelse mellem den historisk-faglige udredning af problematikken og den politiske brug af de fremfundne resultater for at fremme en mere husmandsvenlig lovgivning med vægt på jordpolitikken.

Det er som allerede antydnet de enkelte historikeres grundholdning til landbo- eller landbrugshistorien eller deres historiesyn, der er bestemmende for valget af materiale til denne artikel. Der er følgelig også foretaget et fravalg af mulige hovedtemaer og angrebsvinkler. De kvindelige landarbejdere optræder kun sparsomt på de følgende sider. Og der er ikke foretaget dybdeboringer i det materiale, som måtte belyse landarbejdernes dagligdags virksomhed, deres økonomi og levevilkår i det hele taget. Sandt at sige har noget sådant heller ikke været den hittidige historieskrivnings stærke side, og når den valgte angrebsvinkel her betegnes som historiografisk, falder de materielle hverdagsproblemer per definition uden for det valgte hovedspor. De fleste bidragsydere har endvidere valgt at sætte de ugifte landarbejdere, tjenestefolkene, uden for husmands- eller landarbejdergruppen, da disses store flertal ikke har endt deres livsløb som gifte eller i hvert fald faste landarbejdere. De har i stedet har fået sig en landejendom eller forladt landbruget.

Husmænd og landarbejdere

Selvfølgelig har historikere og samfundsforskeres drøftelser gennem mere end 100 år af landbrugets og landboernes historie også fremkaldt en del bidrag om arbejdskraftens forhold. Ser vi bort fra familiens egen arbejdsydelse, har man normalt skelnet mellem tjenestefolk og landarbejdere. Unge på landet kom typisk ud og tjene, når de var konfirmeret, om ikke før. De virkede da som karle og piger i en række år, inden de enten forlod landbruget eller måtte leve som landarbejdere, enten bosat i et hus eller boende til leje, såkaldt *inderster*. Betegnelsen *landarbejder* vandt dog først hævde ret sent. I ældre tid brugtes ofte-

re udtrykket *husmand*, især hvis der til huset hørte en større eller mindre jordlod, og/eller hvis der til huset hørte visse tjenestepligter som for eksempel at vogte et led til herregårdens marker eller skove.

Beklageligt nok har de noget løse stillingsbetegnelser givet anledning til en vis forvirring. Særlig galt blev det, da der opstod en særlig husmandsbevægelse, som havde til formål at fremskaffe jordlodder til landarbejderne. Endemålet blev her at få rådighed over så meget jord, at husmanden ikke i større omfang, ja helst ikke, behøvede at arbejde for fremmede. Derved glider landarbejderen lige så stille ud af husmandsforskernes søgefelt i sammenhæng med den lovgivning, som fra og med 1899 fremkalder statsstøtte til oprettelse af småbrug.

Bondelivet og Danmarkshistorien

Når man har beskæftiget sig en del med landbrugets og landboernes historie, er det som om grænsen mellem historien og dens genstand udviskes eller i hvert fald sløres. Bondebefolkningen og bondelivet i videste forstand er Danmarkshistoriens faste grundlag. Dermed får historien herom en traditionsbevarende betydning i sig selv. Traditionen skaber historien og omvendt. Uden sammenhængsskabende begreber som *landboreformer*, *landbrugsomlægning* og *husmandssag* er vor nyere historie i fare for at miste sin indre sammenhæng, sin identitet, fordi begreberne som et fælles erfaringsgrundlag er meddigtende i selve læseoplevelsen.

Når digteren Knud Sørensens roman om det stilfærdige husmandsliv i de nordjyske klitlandskaber under Besættelsen, *En tid*, på suggestiv vis lader vigtige dele af sin fortælling ske så at sige mellem linjerne, er det ikke mindst fordi Thomas og Olines hverdagsliv i læserens fantasi ikke alene er identisk med den historiske erfaring. Det bliver selve det råstof, hvorpå man selv kan digte videre. Samme teknik eftervises i Johan Skjoldborgs digtekunst, hvor dog ordstrømmen sine steder bliver dirigeret af lidt for mange vejviserskilte.

Med respektfuld anerkendelse af digtekunstens suverænitet har undertegnede søgt at tegne et billede af det historiske univers, som afstikker rammerne for en fortælling som *Et liv*.² Landarbejderens skæbne i dansk historieskrivning, sådan som den vil blive søgt oprullet i det efterfølgende, er tragisk nok den at blive sat uden for den historiske tradition, blive overladt til sin egen skæbne på kirkegårdens anonyme græsplæner. Med fare for at blive vel patetisk kunne man omvendt hævde, at hans anonyme historie på bondesliddets uendelig store vidder skaber den nødvendige sammenhæng mellem historien og virkeligheden. Det efterfølgende er et forsøg på at hente den brydsomme hverdag ind i historien.

Fridlev Skrubbeltrang – husmandssagen og landboreformerne

Fridlev Skrubbeltrang må ret entydigt opfattes som landbohistoriker med en udtalt sympati for landbosamfundets svagere stillede grupper. Men det har på ingen måde forhindret ham i at skildre den økonomiske udvikling i rent landbrugshistoriske termer.

*Figur 1. Fridlev Skrubbeltrang (1900-1988) var søn af en gårdejer i Bjergby ved Hjørring. Efter studentereksamen 1920 studerede han historie ved Københavns Universitet og blev cand. mag. i historie og dansk 1928. I mere end 25 år ernærede han sig som freelance-skribent, men var 1956-70 lektor i landbohistorie ved sit gamle universitet. På basis af sit store forfatterskab og disputatsen *Husmand og Inderste* fra 1940 grundlagde han det videnskabelige studium af dansk landbohistorie. Foto: Det Kongelige Bibliotek.*

Gennem det meste af 1930'erne havde han efter sin cand. mag.-eksamen undersøgt så at sige alle de arkivalier på vore offentlige arkiver, som dokumenterede husmandsstandens vilkår på 1700-tallets sjællandske godser. Omdrejningspunktet for de titusinder af fremdragne enkeltoplysninger var tilblivelsen af lovkomplekset *De store landboreformer*. Først blev husmændene, hvad enten de boede i eget hus eller til leje *inderst inde* hos andre, trukket frem fra den store landbogruppe, dernæst blev deres retlige, sociale og økonomiske status nærmere kortlagt og vurderet. På denne baggrund slog Skrubbeltrang fast, at de ledende kræfter bag de store landboreformer ikke satte skel mellem gård-

mænd og husmænd, når de overvejede reformpolitikkenes hele sigte og endemål. Naturligt nok måtte reformtidens jordpolitik først og fremmest tage sigte på at forbedre vilkårene for den store gruppe af jordbrugere, det vil sige gårdmændene. Men ved samtidig at få oprettet tusindvis af landarbejderhuse med tre til fire tønder land jord tilkendegav regeringen efter Skrubbeltrangs opfattelse, at dens reformpolitik ligefuldt omfattede husmændene. De tilhørte bondestanden og delte dermed status og vilkår med andre grupper inden for samme stand.

Husmænd og landarbejdere frem til landboreformerne

Som bogens titel, *Husmand og Inderste*, indikerer, opfattes husmandsbegrebet temmelig bredt, om end den katalogiserede virksomhed, de to grupper udøver, ligger inden for landbosamfundets naturlige gebet, inklusive fiskeriet. Ser vi bort fra småbrugere og landhåndværkere, i den ene ende af husmandsstændens sociale skala, og børn, syge og gamle, ofte kaldet *stakler* i den anden ende, måtte husmænd og deres koner ernære sig ved lønnet arbejde for datidens jordbrugere, gårdmænd og godsejere. I kompagniskab med de gifte respektive bofaste landarbejdere fandtes dog en stor gruppe ugifte tjenestefolk, hovedsagelig på bøndergårde. Herfra skulle kommende generationer af husmænd såvel som gårdbrugere rekrutteres. En god part af de unge folk så dog ikke deres fremtid i landbrugets tjeneste, men deres fulde bevægelsesfrihed satte stavnsbåndet fra 1733 til 1788 en ganske effektiv bremse for.

I denne sammenhæng er det dog de voksne landarbejdere, der står i centrum. Hvis vi for et øjeblik ser bort fra Skrubbeltrangs mange forbehold og nuanceringer af kildekritisk natur, viser hans undersøgelse, at hvor der omkring 1700 fandtes 6-7.000 egentlige landarbejdere på Sjælland og Møn, er tallet 70 år senere næsten fordoblet, »et stærkt Vidnesbyrd om Landarbejder-spørgsmaalets stigende Betydning [...]«. ³ I stavnsbåndstiden blev de lige så talrige som gårdmændene. Sjælland var med andre ord husmændenes sande hjemstavn. Hvor der her fandtes 140-150 husmandsfamilier for hver 100 gårdmandsfamilier, var forholdet på Fyn-Langeland 100:100 mod Jyllands 70-75:100, som det sømmede sig gårdmændenes land.

For stavnsbandsperiodens sidste år kan Skrubbeltrang ikke dokumentere, men dog sandsynliggøre en pæn stigning for husmandsbefolkningen. Derimod kan han ved at sammenholde oplysningerne i de to folketællinger fra 1787 og 1801 påvise en samlet fremgang fra 249.000 til 323.000 eller en tilvækst på 29 %, korregeret nedad til 24 %. ⁴ Det stemmer godt med fremgangen for den sjællandske husmandsbefolkning fra 87.000 til 110.000, hvoraf 85 % var husmænd, fordelt med 43.000 husmænd med jord, 27.000 jordløse husmænd, godt 7.000 inderster og 16.000 daglejere (afrundede tal). ⁵ Fra 1682 til 1805 tredobledes husantallet på Øerne, i Jylland skete en fordobling. Alt sammen levede

det op til regeringens ønske om at sikre landbruget en fast arbejdskraft, når nu tjenestefolkene i 1788 med fuld virkning fra 1800 befriedes fra stavnsbåndet og dermed måtte antages i stort tal at søge ind til byerne.

Landarbejderens økonomi

Landarbejderne boede enten selvstændigt i fæstehuse eller til leje i indersthuse eller -lejligheder. Fæsteafgiften betales enten med penge, ofte fire rigsdaler om året, eller med arbejdsydelser på godset, de såkaldte *ugedage*, sjældent dog hele året rundt. Desuden skulle der fra 1701 ydes en folkeskat, hovedsagelig af inderster, på en rigsdaler om året, kvinder det halve. Dertil kom kirkelige afgifter som stolestadepenge, det vil sige en afgift for at sidde et bestemt sted i kirken, tiende eller høstdag til præsten og fra 1762 en såkaldt ekstraskat på en rigsdaler om året.

Landarbejderfamiliens årsindtægt hidrørte dels fra den penge- eller naturalieløn, man tjente forskellige steder, dels fra eventuelle håndværks- eller serviceydelser over for lokalbefolkningen. Rådede man over en jordlod, eller græssedes en ko og et par får i godsets skov eller på landsbyens fællede, fik familien et værdifuldt tilskud til lønindtægten.

Daglønnerne var før 1750 typisk på 12-14 skilling på egen kost, men den steg med 1750'ernes konjunkturopgang til 16 skilling og nåede i 1790'erne op på 18-20 skilling, ja om sommeren 24 skilling.⁶ Medmindre man var fastansat, var man dog langt fra sikret fuld beskæftigelse. Forværredes familiens situation af sygdom, måtte man bero sig på tidens primitive fattigvæsen, for eksempel spise på omgang hos de bedrestillede eller gribe til bettelstaven.

Hoveri

Normalt var det billigere for en bonde at bruge en husmand end en karl som ekstra arbejdskraft i de travle perioder i forår og efterår, inklusive de 14 høstuger samt vinterens tærskearbejde. Endnu højere prioritet havde hoveriet, som for en helgård løb op i 225 dage, heraf de 60-70 som spanddage. Lægger man hertil det offentlige hoveri i form af vejarbejde og lignende, svarer hoveriet efter Skrubbeltrangs beregninger næsten til en persons fulde arbejdskraft, hvoraf højst en tredjedel kunne betegnes som børnearbejde. En bondes udgifter til hoveriarbejdernes kost og løn, forøget hestehold samt slid på redskaber og vogne udgjorde omtrent fire rigsdaler per tønderhartkorn. Et beløb i denne størrelsesorden kunne bonden slet ikke udrede, hvis det blev fastsat som en passende afløsningssum for hoveriet.⁷ Eftersom en tjenstekarl lagde mindst halvdelen af sin arbejdskraft i hoveriet, som atter udgjorde knap en fjerdedel af arbejdsbehovet på en bondegård, var der brug for husmandens assistance i de travle perioder.

Efter 1750 satte som nævnt en konjunkturopgang ind. Det motiverede tidens godsejere til at modernisere og effektivisere deres landbrug, fortrinsvis ved at erstatte en tre til fire marks drift med mønster fra landsbyfællesskabets dage med det holstenske eller mecklenburgske koppelbrug. Her blev driften opdelt i fem til seks kornmarker og lige så mange græskobler. Det medførte mange steder en mærkbar forøgelse af hoveribyrden, men gav også landarbejderne øget beskæftigelse i form af rydning af krat, stenoprydning med efterfølgende gærdesætning, grøftegravning og lignende. En reform af et godslandbrug af denne karakter kunne tage et til to år eller endnu længere tid.

Langt større blev imidlertid godsernes arbejdskraftbehov, da hoveriafløsningen for alvor satte ind i kølvandet på de store landboreformer, hvor en kombination af tjenestefolk og husmænd skulle klare det hurtigt voksende landbrugsarbejde. Skulle en forpagter både stille med mandskab og redskaber, blev forpagtningsafgiften mærkbart reduceret.

Landarbejderen i reformlovgivningen

Da Skrubbeltrang i detaljeret form havde fået sat landarbejderspørgsmålet ind i sin husmandshistoriske sammenhæng, stod den store opgave tilbage at sammenholde det punkt for punkt med de landbopolitiske overvejelser, der var herskende i stavnsbåndsperiodens sidste fase. De foregik i regeringskontorerne og i de nedsatte landbokommissioner og drejede sig om husmændenes placering i den kommende reformlovgivning og dermed deres påtænkte rolle i et moderniseret landbosamfund, præget som det nødvendigvis måtte blive af et friset bondebrug. Temaet blev også taget op i enkelte dele af tidens reformlitteratur, selv om man her skulle lede med lys og lygte efter socialt sindede udtalelser som de, der prægede bondedebatten.

Trods Skrubbeltrangs ihærdige og skarpsindige søgen måtte resultatet forekomme lidt pauvert. De fleste reformtiltag af husmandsvenlig karakter blev skrivebordsøvelser, som hurtigt blev stoppet i skuffen igen.⁸ Størst betydning syntes husmændene at have som soldateremner, men selv Christian Ditlev Frederik Reventlows kraftfulde agitation for at få oprettet soldaterhuse efter svensk model bar ikke frugt. »*De godsøkonomiske Betæneligheder fejede de af Reventlow forfægtede Samfundshensyn til Side.*«⁹ Kun når der blev diskuteret arbejdskraft til erstatning for en afløst hoveribyrde, blev husmændenes forhold for alvor inddraget i debatten.

Godslandbruget måtte nødvendigvis have erstatning for det bortdømte hoveriarbejde, og derfor var det nødvendigt at råde over en større skare husmænd med eller uden jord, som i forening med et kor af herregårdskarle kunne klare arbejdet i marken eller hjemme på hovedgården. Derfor var det vigtigt at få vordende landarbejdere til at bosætte sig i lokalområdet, sådan som en del

godsejere allerede havde gjort det ved at oprette huse til såkaldte *afbyggere* i udkanten af de store hovedgårdsmarker. Rentekammeret støttede efter bedste evne denne udvikling, blandt andet ved at gøre bevillinger til nedlæggelse af ubesatte fæstegårde betinget af etablering af et eller flere huse med jord. Afgørende var her hensynet til udskiftningslovenes gennemslagskraft, hvor der blev sat lighedstegn mellem godsejernes standsinteresser og reformvennernes iver efter bondebeskyttelse.

Reforminitiativets første udspil blev som bekendt *Den lille Landbokommission* af 1784, som skulle gennemføre udskiftning og helst også udflytning af bondelandsbyerne i det nordsjællandske krongodsområde. Målet var, at alle husmænd, allerede eksisterende som tilflyttere, helst skulle have fire tønder land af gennemsnitlig kvalitet, så de kunne holde »deres Ko og smaae Kreaturer.« Det mål blev ikke altid nået, da bønderne helst ikke ville afgive jord hertil. I Københavns amt var behovet for husmandsjord endnu større, men her løste man flere steder problemet ved at bevilge lån fra *Den alm. Enkekasse* til at opkøbe større arealer eller gårde til udstykning i mindre parceller.¹⁰

Den store landbokommission af 1786 gav gennem forordningen 8. juni 1787 godsejerne bemyndigelse til at fratage bønderne maksimum fire tønder land middelgod jord ved foretaget udskiftning. Hensigten var at få oprettet tre eller fire tønder land store huse, mens skolelodderne blev dobbelt så store.¹¹ Initiativet blev fulgt op med forordningen af 25. marts 1791 om ret til at nedlægge en fæstegård efter tre års ledighed mod at oprette to nye huse af seks tønder land. Ingen bondegård måtte dog blive større end 160 tønder land eller 12 tønderhartkorn. I 1795 tillodes at oprette mindst lige så mange huse som gårde i en landsby eventuelt flere, men gårdmændene skulle højst afgive hver fire tønder land.

»Jordreformens Hovedresultater«

På dette grundlag fastslår Skrubbeltrang, at det var regeringens jordpolitik at få skaffet jord til alle eksisterende huse »og til saa mange nye, som Hensynet til Folkeformerelsen og Landbrugets Arbejdsbehov krævede [...]«. ¹² I sin opgørelse over »Jordreformens Hovedresultater« påpeger Skrubbeltrang, at der fandtes hen ved 10.000 flere huse med jord på Sjælland-Møn i 1801, end før udskiftningen tog fart.¹³ Omvendt nedlagdes over 300 bøndergårde.

Han er med andre ord temmelig positivt indstillet over for regeringens bestræbelser på at inddrage husmandsgruppen i arbejdet på at skabe et retfærdigere landbosamfund. Han gør således opmærksom på, at de fleste reformtiltag udover at gavne gårdmændene også bragte husmandsstanden bedre vilkår på kortere og længere sigt.

Trods sin intention om ikke at gå alt for polemisk til værks bliver hans for-

gængere på feltet dog mønstret én for én, når de gik i rette med regeringens husmandspolitik. Økonomen Vigand Falbe-Hansen nærer eksempelvis ifølge Skrubbeltrang »den fejlagtige Antagelse«, at det først var sent i reformatiden, at husmændene for alvor fremstod som landarbejdergruppe, og at regeringen på dette felt ikke var sin opgave voksen. En tilsvarende kritik rettes mod velmeritede historikere som Edvard Holm og Hans Jensen.¹⁴ Falbe-Hansen må i det hele taget lægge ryg til flere hug fra Skrubbeltrangs side, især fordi den ældre forsker i ret bastant form har overdimensioneret husmandsbefolkningens tal-mæssige fremgang fra 1787 til 1801 og i tilgift fejlvurderet det tilsvarende husantal.¹⁵ Der er behov for at læse Falbe-Hansen en ekstra gang.

Falbe-Hansen – Et nationaløkonomisk syn på landarbejderen

V. Falbe-Hansens (1841-1932) berømte værk *Stavnsbaands-Løsningen, set fra Nationaløkonomiens Standpunkt I-II* blev skrevet som et bestillingsværk til den komité, som skulle planlægge højtideligholdelsen af stavnsbåndsløsningens og dermed de store landboreformers 100-årsdag den 20. juni 1888.¹⁶ Til afbalancering af den økonomiske beskrivelse bad man to ledende historikere, Edvard Holm og Johannes Steenstrup, vurdere reformernes historisk-politiske betydning.¹⁷

Figur 2. V. Falbe-Hansen (1841-1932) nationaløkonom ved Københavns Universitet og som sådan pioner i pris- og lønningshistorie. Opgav 1902 sit professorat til fordel for en vidtspændende virksomhed i kommissioner og institutioner. Hans hovedværk, *Stavnsbaands-Løsningen, set fra Nationaløkonomiens Standpunkt, I-II* (1888-89), er den dag i dag uomgængeligt for studiet af landboreformerne; dertil må føjes hans og W. Scharlings kyndigt kommenterede *Danmarks Statistik, I-VI* (1879-91). Foto: Det Kongelige Bibliotek.

Alene af den grund, at Falbe-Hansen i sin undersøgelse inddrog et hidtil ukendt kildemateriale til belysning af lovgivningsarbejdets baggrund og betydning, blev hans værk normgivende for tolkningen af reformernes økonomiske indhold og rækkevidde. Da den radikale historiker og politiker Peter Munch skrev sit bidrag til *Det danske Folks Historie*¹⁸, karakteriserede han bogen som intet mindre end »et Hovedværk i dansk Historieskrivning.« Falbe-Hansens udgangspunkt var naturligt nok andet bind af den store seksbinds udgave af *Danmarks Statistik*, han i årene 1878-91 udgav i et nært samarbejde med sin juridisk uddannede kollega, William Scharling.

Figur 3. Edvard Holm (1833-1915), historiker. Indledte sin karriere ved Københavns Universitet som oldtidshistoriker, men helligede sig senere Nordens historie. Hans banebrydende arbejde er syvbindsværket om Danmark-Norges historie 1720-1814, der i realiteten bygger på primært materiale. Den offentlige meningsdannelse på landboreformernes tid blev her et vigtigt sidetema. Om nogen forstod han enevældens tankegang, men billigede den langt fra. Hans kristelig-nationale grundholdning harmonerede ikke meget med Erslevs radikalisme. Foto: Det Kongelige Bibliotek.

Bondens fodlænke løsnes

Falbe-Hansen nåede kun at fremlægge første del af *Stavnsbaands-Løsningen* i selve jubilæumsåret, og publikum måtte derfor vente et år på anden del, som langt fra havde samme substans som skildringen af bondefrigørelsens stolte epoke.¹⁹ Første del er bygget op som en kontrastskildring af bondens frihedsbevarelse i 1733 midt i en krisetid for dansk storlandbrug og hans frigørelse 55 år senere i konjunkturopgangens og reformvirksomhedens tegn.

Som den tids økonomer og dermed også Falbe-Hansen vurderede det, var stavnsbåndet såre velbegrundet. Kornpriserne og dermed ejendomspriserne var i 1730'ernes begyndelse helt i bund. Bondestandens unge flygtede bort fra et kriseramte erhverv, og et miserabelt bondebrug med tre til fire fold i udbytte på en nærmest værdiløs bondejord udgjorde intet alternativ til et godslandbrug under begyndende modernisering.

Desuden var landbruget som det øvrige samfund tvunget i knæ af en hårdhændet beskatning, docerede Falbe-Hansen. Det var motiveret med et overdådigt luksusforbrug i samfundets royale top. Lænket til fødestavnen i sine bedste år blev bonden oven i købet inden for godssystemets rammer pålagt en øget hoveribyrde. Godslandbruget omlægning fra trevangsbrug til kobbelbrug tog desuden ikke alene mere jord under dyrkning, men krævede også langt bedre kultivering af jorden.

Efter nye tilbageslag for dansk landbrug, såsom en voldsom kvægpest 1745-51, vendte konjunkturerne til det bedre efter 1750. Prisopgangen for landbrugsvarer, ikke mindst korn, tog især fart i 1780'erne, og det fik den landøkonomiske fremtid til at tegne lyst, betoner Falbe-Hansen. Bondebruget sakkede dog hele tiden agterud, især på de østlige Øer, men en storstilet udstykningspolitik var i færd med at løsne landsbyfællesskabets indre tvang. Nede fra betragtet motiverede det i sig selv institutionelle reformer af hele landvæsenet. Fra 1784 besvarede en reformsindet regering under kronprins Frederik, den senere Frederik VI's, ledelse dette ønske med en vidtgående reformlovgivning. Den betød med hele sin styrke og dynamik en oprejsning for en frihedsberøvet bonde, der nu fik status som en næsten ligestillet samfundsborger.

Landarbejderen forties

Mens Falbe-Hansen tålmodigt og metodisk løsner bondens fodlænke i trit med konjunkturerne og reformernes frugtbare samvirke, tier han næsten stille om husmandens og landarbejderens rolle i denne proces. De får dog over tid tillagt den vigtige opgave sammen med en større skare af unge tjenestefolk at afløse gårdmandshoveriet, efterhånden som bonden køber sig fri herfor.²⁰ Da reformarbejdet først er sat i værk, får Falbe-Hansen dog øje på dem som en stærkt voksende gruppe. En del af forklaringen herpå finder han i »*en uhyre Udparcel-
lering til Smaalodder.*« Det er en konsekvens af fæstebondens forvandling til selvejer, som da nærmest tvang ham til at frasælge bidder af sin jord til jordløse husmænd, ofte betegnet som »*parcellister.*«²¹

Dermed vokser husmands- og landarbejderklassen kraftigt, hvortil kommer en stor indvandring, især fra Skåne. Han hæfter sig i første omgang ved en kraftig stigning i husantallet 1690-1805 på omtrent 38.000. Han kan ikke opgive væksten i husbeboerantallet med samme nøjagtighed. Men ved at sam-

menholde data i folketællingerne fra 1787 og 1801, når han frem til en forøgelse af det, han kalder *Husmandsklassen* fra cirka 145.000 til 276.000, svarende til en tilvækst på cirka 130.000 på 13½ år. Det indebærer efter hans opfattelse, at befolkningsfremgangen på landet næsten udelukkende falder inden for de lavere sociale lag, eftersom tallet for godsejere og gårdejere ikke viser fremgang af betydning. Inden for det gamle landbrug betragtede man mest husmænd som en arbejdsreserve, men heri gemte sig også et ganske talstærkt landproletariat, konkluderer Falbe-Hansen og hævder efterfølgende, »*Det er en ny social Lagdeling, der finder Sted.*«²²

Politikeren og økonomen Falbe-Hansen

Det nye landbrug og gårdmandshoveriets gradvise bortfald skabte nu behov for øget *Daglejer-Arbejde*, en slags ugedags-hoveri. Og fæstehuse på livstid afløstes i stort tal af lejehuse på kortere opsigelse. Det får *politikeren* Falbe-Hansen til at tage ordet fra økonomen af samme navn: »*Regeringen burde have grebet ind her.*« Da husmænd per definition var den svage part i forholdet, og gårdmændene på det punkt ikke gav de hårdhuede godsejerne meget efter, burde lovgivningen have fastsat visse normer for kontraktforholdet.²³ Nok steg landarbejderens pengeløn med omtrent 50 % i reformperioden, men da priserne på de vigtigste livsfornødenheder gik endnu højere op, var de dårligt stillet rent socialt. Desuden mistede de ofte deres hidtidige rettigheder inden for landsbyfællesskabet.

Landboreformerne gavnede derimod godsejere såvel som bønder, især sidstnævnte. Det kom først og fremmest til udtryk i den del af lovgivningen, der udover at fastholde livsfæstet sikrede bondebrugets fortsatte eksistens uanset nok så mange godsejerønsker om fri rådighed over jorden. »*Det må erkjendes, at Landarbejdernes Kaar i Almindelighed kun blev forbedret lidet eller slet ikke i Reformperioden og den nærmeste Tid derefter*«, konkluderer Falbe-Hansen.²⁴ Konsekvensen blev ifølge Falbe-Hansen et husmandshoveri, der var næsten lige så slemt som forne tiders gårdmandshoveri.

Danmark mod et husmændenes land

Anden del af *Stavnsbaands-løsningen* kom som nævnt først i 1889. Her viser Falbe-Hansen i korte træk, at landarbejderlønnen på Englandskrigenes tid ikke fulgtes med prisudviklingen. Men da folk ikke ligefrem døde af sult, skønnes det, at de må være blevet hjulpet på gammeldags, patriarkalsk vis. Derimod slap landarbejderen lettere end så mange bønder og godsejere igennem 1820'ernes kornsalgskrise, men måtte til gengæld opleve, at bondefamiliens arbejdskraft i mange tilfælde erstattede husmandens sæsonmæssige assistance.²⁵ Alt i alt fastholdt landarbejderfamilien i de følgende årtier sin realløns-

fremgang, men der blev ikke råd til andet og mere end de mest nødvendige goder.

I sin konklusion fastslår Falbe-Hansen, at man gennem de forløbne 100 år har fastholdt den fri konkurrence eller *Fremskridtsbevægelsen* som det bærende økonomiske princip.²⁶ Det har gjort samfundet stort og velhavende, og folketallet er siden da mindst tredoblet. Nationalformuen vokser år for år, og både folk og stat er blevet rige. Ude som inde ses velstanden blomstre, »*men er ogsaa Fordelingen af denne Rigdom bleven bedre?*«, spørger Falbe-Hansen lettere uroligt sig selv. Landbrugsejendommenes klasseinddeling er udjævnet ikke så lidt, og der er tilkommet mange små brug. Det har øget befolkningstallet med hen imod 400.000 personer.

I stedet for at være en slags bondeland er Danmark godt på vej til at blive husmændenes land. Fremgangen er derimod ikke kommet landarbejderen, og da især de jordløse husmænd og indsidderne, til gode. Nok er den rent materielle velstand her sikret i grove træk, men der er intet overskud »*til at tilegne sig nogen synderlig Del af Livets højere Kultur.*« Bliver man gammel og syg, ydes der ganske vist fattighjælp, men mod tab af borgerlige rettigheder. Ifølge Falbe-Hansen opfatter nutiden det heldigvis som sin rent humane pligt at hjælpe de besiddelsesløse landarbejdere, og staten må nu træde hjælpende til uden dog i større omfang at krænke de økonomiske frihedsrettigheder, fremgangens inderste drivkraft og selve »*Forudsætningen for Samfundets Evne til at hjælpe.*« Sådan slutter Falbe-Hansen i 1889 sin folkelige og samfundspolitiske appel.²⁷

Et metodisk begrundet paradigmeskift i dansk landbohistorie

I begyndelsen af 1930'erne begyndte folk inden og uden for landbrugets kreds at overveje, hvorledes næste stavnsbåndsjubilæum i 1938 skulle fejres. Det på trods af, at den store verdenskrise unægtelig kastede en mørk skygge over det hele landbrugssceneri. Også historikerne vejrede jubilæumsluft, eftersom en ny generation af socialt og radikalt sindede forskere og skribenter var ved at gøre deres entré. I 1936 erobrede de således redaktørposten i tidsskriftet *Fortid og Nutid*. Den nye redaktør Roar Skovmand fik hurtigt indkaldt anmeldelser og andet stof fra senere så kendte historikere som Troels Fink, Johan Hvidtfeldt og Fridlev Skrubbeltrang ikke at forglemme.²⁸ Den nye falanks af økonomi- og socialhistorikere havde desuden fået sig et forum, ja en arbejdsplads i *Instituttet for Historie og Samfundøkonomi*. Det blev oprettet af P. Munch i 1927 og bestod frem til 1958. Her var flere gået i gang med at opdyrke hidtil så dunkelt belyste områder som industrialismens og arbejderbevægelsens historie.

Til denne gruppe hørte også en ensom skikkelse som mag. art. Hans Jensen (1890-1945). Stærkt inspireret af professor Erik Arup havde han i sit første tiår som ung og lovende historiker præsteret flere bidrag til dansk landbohistorie, så vag denne historikerretning endnu måtte opfattes. Senest var han i P. Munch-instituttets regi gået i gang med den store opgave at skrive stænderforsamlingernes historie. Første bind forelå i 1931, andet i 1934, men da dette arbejde på grund af datidens formalisme på det videnskabelige felt ikke kunne motivere en doktorgrad, måtte han søge at meritere sig på anden vis. Det vender vi senere tilbage til. Under alle omstændigheder ville han her møde en konkurrent, den unge Fridlev Skrubbeltrang, som fra 1930'ernes begyndelse havde indledt sine tætte og meget arbejdskrævende studier over bonde- og husmandsgruppens socialhistorie i stavnsbåndets århundrede.

I sit forord til værket *Husmand og Inderste* oplyser Skrubbeltrang, at arbejdet »i det væsentligste« var afsluttet 1937-38. Han måtte imidlertid lægge studierne på hylden et stykke tid, fordi han, og ikke Hans Jensen, fik tildelt den ærefulde opgave at skrive det historiske jubilæumsværk til stavnsbåndets 150-årsdag i 1938, *Den danske Bonde 1788-1938*.²⁹ Som ung og kritisk indstillet historiker under meritering måtte Skrubbeltrang naturligvis overveje, hvorledes han skulle skrive sig op imod Falbe-Hansen-traditionen inden for stavnsbåndslitteraturen.

Den danske bonde jubilerer som landarbejder

Uden at tage direkte stilling til Falbe-Hansens grundlæggende synspunkter gav Skrubbeltrang sin forskningsmæssige evaluering af Falbe-Hansens pionerværk en metodisk, kildekritisk motivering. Dermed bliver Falbe-Hansens talmæssige jongleren med *huse* og *husmandsbefolkning* med Skrubbeltrangs beske udtryk »denne befolkningsmæssige Uhyrlighed«, ikke alene vildledende i sædvanlig forstand, men også et godt eksempel på kildekritikkens suveræne eneherredømme på historiens arbejdsmark. Vi starter forfra, kunne Skrubbeltrang også have skrevet, og selv om Falbe-Hansen som stavnsbåndsforsker for længst er taget til nåde igen, blev den grundlæggende opfattelse bag *Husmand og Inderste* alligevel normdannede for flere generationer af danske socialhistorikere.

Skrubbeltrangs historiesyn rakte imidlertid et stykke ind på det samfundspolitiske område, og især var det problemerne omkring den aktuelle jordfordeling, som tog ham fangen. I mellemkrigstidens Danmark var jordpolitikken, forstået som ønsket om at få afskaffe jord til husmandsbrug, et stykke aktuel landbrugspolitik. Gang på gang drøftede Rigsdagen forslag til en udvidet og radikaliseret jordlovgivning, fremsat af Kristen Bording. Han var landbrugsminister i Staunings socialdemokratiske mindretalsregering 1924-26 og i Sta-

uning og P. Munchs socialdemokratisk-radikale regering 1929-42. Lige så metodisk blev regeringens forslag om øget adgang for statsopkøb af landbrugsjord eller ligefrem ekspropriationsret til større landbrug afvist af oppositionen.³⁰ Ved at få husmandsforeningerne optaget i Landbrugsraadet i 1932 havde rådets præsident, venstrepolitikerens Henrik Hauch, under indtryk af landbrugets afsætningsvanskeligheder desuden sikret sig, at husmændenes gamle hjertesag, jordpolitikken, mest blev et retorisk og ikke et politisk anliggende.

Skrubbeltrangs jordpolitiske sympatier kunne samtiden dog ikke uden videre stuve til side. Disputatsens bærende tema er da også det reventlowske reformstyres mere eller mindre vellykkede forsøg på at oprette huse med jord, helst så meget, at der blev tale om småbrug uden behov for supplerende lønindtægt. De afsluttende linjer i hans sammenfattende *Hovedlinjer* viser tydeligt hans frustration over, at landbrugets opkomst ikke omfattede underklassen på landet: »Og foran laa den økonomiske Liberalismes Aarhundrede, med trange Veje til Forbedring af Lønarbejdernes Kaar og Fremme af Smaabrugets Opkomst.«

Set i det perspektiv bliver hans store beundring for Chr. D. Reventlow fortjenstfulde virksomhed som ledende landreformator mere forståelig. Den kan udstrækkes til de i øvrigt ganske få reformvenner, som tog til orde for en mere human landbolovgivning til gavn for *hele* bondestanden, ikke bare gårdmændene. Dermed viser Skrubbeltrang i dyb samdrægtighed med P. Munchs politisk bevidste historieopfattelse, at en retfærdigere fordeling af jordværdierne til gavn for de ikke-besiddende grupper er en uomstøtelig del af den humanitære arv fra 1700-tallets oplyste tidsalder. Med Skrubbeltrangs ord en menneskeret.

Inspirationen fra Henry George

Om end det ikke direkte kan dokumenteres, stak Skrubbeltrangs jordpolitiske frustration ganske givet noget dybere. Han var på den tid ret optaget af Henry Georges teori i *Fremskridt og Fattigdom* om jordrenten som en regelret samfundsværdi, som ikke uden videre skulle komme jordbesidderne til gode. Læser man Skrubbeltrangs populærhistoriske jubilæumsværk *Den danske Bonde 1788-1938* med denne opfattelse in mente, bliver dens tematiske opbygning og hele argumentation mere begribelig.

Bogens syv hovedkapitler skaber selvfølgelig den kronologiske rygrad, men selv om kapitel fire er helliget *Produktion og Organisation*, er enhver principiel overvejelse om landbrugets økonomiske adfærd og resultat bandlyst, hvis man skal tro overskriften. Flere steder tyr han dog til en art økonomisk argumentation: »dette trange uøkonomiske Fællesskab«,³¹ »Det herskende Tvangssystem underbandt Bondens økonomiske Udviklingsmuligheder«³² og »Hoveriet var uøkonomisk«³³ for at blot at nævne nogle eksempler.

Vi præsenteres selvfølgelig for Henry Georges jordrenteteori. Den georgeistisk sindede venstrepolitiker Vilhelm Lassen, som også er vist med billede i bogen, får en omtale, der rækker langt ud over forordets manende ord om, at der helst ikke nævnes navne i bogen. Kort fortalt er det bogens bærende idé, at den danske bondes identitet som jordbruger og samfundsborger bliver støbt i fast historisk form gennem de store landboreformer, og at det er jordens produktionsevne og ikke dens kapitalværdi, der er det værdiskabende element. Dermed danner landboreformerne en tradition, som bliver retningsgivende for landbrugets udvikling siden hen. »*Medfølelse, Menneskevenlighed men ogsaa Tillid til Bonden bar de danske Landboreformer frem.*«³⁴ Dette må også ses på baggrund af, at bønderne i stavnsbåndstiden stort set blev opfattet som en landarbejderbefolkning.³⁵ Derfor opfattes bondestanden i 1938 som en helhed, der også rummer plads for landarbejderne, men kun knebent husly for gods-ejere. Nu er det deres tur til at stå med hatten i hånden.

De tre grupper: bønder, husmænd og landarbejdere, frembringer ifølge Skrubbeltrang tilsammen en produktion, som er deres fælles gevinst. Der tales derfor ikke om forrentningsprocenter eller andre udtryk for penge- og kapitalmagtens selvstændige rolle i landbrugets udvikling. Bondestanden udtrykker et folkeligt fællesskab, som ad »*Oplysningens Veje*« med folkehøjskolen som selve hovedsporet er nået frem til målet, klogt styret af forstandige politikere. Her får den høje værdsættelse af Chr. D. Reventlow sin egentlige kroning: »*Reventlow hører til de Politikere, som det ikke falder svært at tænke sig overført fra Enevældens til Folkestyrets Tidsalder [...]*«³⁶ Kongemagten, personificeret ved Christian X's »*folkelige Væsen*«, trækkes også ind som garant for landbosamfundets treenighed: »*Kongemagt og Demokrati [synes] at høre sammen [...]*«³⁷ Der er i 1938 grund til at rykke tættere sammen, er den let slørede overskrift til det afsluttende kapitel om *Den danske Bonde*. I et naboland er bondestanden forvandlet til »*Rigsernæringsstand*«, og »*mørke Begivenheder*« ude i verden får os til at besinde os på historiens indbyggede sandhedsværdi.³⁸ Et nøglebegreb er her »*en bedre Jordfordeling [...]*« og på dette punkt »*er Landboreformer endnu aktuel Historie.*«³⁹

Politisk korrekt landbohistorie

Skrubbeltrangs jubilæumsbog kan med sit præg af at være et belærende, stedvis moraliserende, oplysningsskrift i bedste højskoletradition ikke opfattes som et bestillingsværk. I hvert tilfælde ikke med det kommercielle landbrugs-erhverv i Landbrugsraadets regi som ordreafgiver. Selv om en husmandsleder ville have nikket bejaende til bogens jordpolitiske budskab, ville han dog lede forgæves, hvis han søgte oplysning om landbrugets placering i samfundshusholdningen og om landbrugsproduktionens fremtidige rolle heri. Tilsvarende

kunne en godsejer tænkes at blive lettere krænket på sin stands vegne, når teksten uden sminke berettede om 1700-tallets *proprieterer* og deres sande meriter som bondeplagere. Omvendt kunne man let overse de få steder, hvor forfatteren drøftede nådigherrens alvorlige problemer med at få økonomi og statspleje til at hænge sammen.

For de særligt indviede måtte det i 1930'ernes anden halvdel stå helt klart, at det var den radikale historikerretning, der tegnede sig for den politisk korrekte landbohistorie. Det skal forstås på den måde, at husmandsbevægelsens synspunkter og hele idéindhold ikke stod til diskussion, hvilket med Skrubbeltrangs ord var historisk motiveret af »*Grundlæggelsen af en ny Samfundsordning, hvor den enkeltes Frihed og den naturlige Lighed mellem Mennesker efterhaanden skulde blive Loven* [...]». ⁴⁰ Analyserede man sig som Skrubbelt-rang kildekritisk frem gennem arkivernes tusinder af dokumenter om bondestandens livsvilkår i forgangne tider, ville man stå med uigendrivelige beviser på en nærmest oprørende forskelsbehandling, en kendsgerning, som ikke kunne vejes op af økonomiske eller politiske statsræsonnementer.

Hans Jensens bidrag til stavnsbåndjubilæet

Landbo- og landbrugshistorisk betragtet blev stavnsbåndsjubilæet i 1938 dog ikke alene Fridlev Skrubbeltrangs sag. I alliance med to sagkyndige på landbrugshistoriens og landbrugsstatistikens område, agronom Karl Madsen, der i årene 1933-41 var leder af De danske Landboforeningers sekretariat og derefter af Tolvmandsforeningernes, og cand. polit. Kjeld Bjerke, Statistisk Departement, fik Hans Jensen med et års forsinkelse udgivet et i enhver henseende tugtvejende værk, *Dansk Landbrug. Fra 1880 til 1938. Med Portrætter af dets ledende Mænd*. De rent historiske afsnit var selvsagt skrevet af Hans Jensen, for perioden 1900-14 dog i samarbejde med Karl Madsen. Kjeld Bjerke, assisteret af gårdejer Villads Villadsen, tog sig af årene 1914-38. En skatteekspert, cand. polit. Viggo Kampmann, gav sit besyv med om *Landbrugets Skatter efter 1926*.

Hans Jensen tiltvang sig på denne måde et tiltrængt åndehul for sine kætterske synspunkter og slog fast, at landboreformerne rent jordpolitisk først som sidst handlede om bonden og hans gård. Intet andet sted sikrede man bondestanden samtidig med, at man frigjorde den for snærende bånd. ⁴¹ 1840'erne og årtiets bondebevægelse, som var et hovedtema for den unge Hans Jensen, blev heller ikke glemt, og den såkaldte *Udstykningsbevægelse* blev helliget et helt kapitel. ⁴² Her kunne han trække på en tidligere afhandling om statshusmandsloven 1899, ⁴³ hvor Rigsdagen efter lange og trange forhandlinger gennem det meste af 1890'erne fik vedtaget en lov om statslån på 90 % af prisen på

*Figur 4. Hans Jensen (1890-1945) var gårdejersøn fra Lundforlund ved Slagelse. Han blev student 1909 og seks år senere mag.art. i historie ved Københavns Universitet. Den tids moralitet spærrede ham vejen som pædagog, og han måtte slå sig igennem med sin pen. Trods megen modgang blev forfatterskabet righoldigt med hovedværker som *De danske Stænder-forsamlings Historie, I-II, 1931/34* og disputatsen *Dansk Jordpolitik 1757-1919, I, 1936*. Hans tidlige død var et stort tab for dansk landbohistorie. Foto: Det Kongelige Bibliotek.*

en jordlod på fire til fem tønderland middelgod jord og med tilhørende bygninger. På den måde ville man først og fremmest sikre sig, at den nødvendige (sæson)arbejdskraft forblev på landet og ikke rejste til Amerika eller andre fremmede steder.

Jordromantikken blomstrede imidlertid livligt videre. Med Hans Jensens udtryk var »der ligesom gaaet «Lyrik» i Udstykningen – maaske ikke just til Gavn for den nøgterne Vurdering af Vilkaar og Følger [...]«. Ifølge Hans Jensen spørger man i 1930'ernes slutning, om en fortsat udstykning til småbrug mon kunne betale sig. Det på trods af venstrepolitikeren, fhv. stats- og landbrugsminister Thomas Madsen-Mygdal, der i 1930 udtalte sig positivt om udstykningens helsebringende virkninger for samfundet, når blot småbruget var integreret i andelsbevægelsen. Det hører også med til historien om Hans Jensen som *forbigået* jubilæumsskribent, at Det kongelige danske Landhusholdningsselskab bad ham om at skrive en ny Reventlow-biografi.⁴⁴ Først som sidst gik landboreformatorens arbejde i den store Landbokommission ud på »at hæve og højne Gaardmandsklassen [...]«, læser man i denne i øvrigt ganske nøgterne fremstilling af hovedarkitekten bag 1800-tallets landbrugsdanmark.⁴⁵

Jordpolitik og landarbejdere

Kildekritikkens sejrsgang inden for dansk historievidenskab måtte gøre alle landbohistorikere arkivalsk bevidste i hidtil ukendt grad. Det måtte Hans Jensen tage til efterretning, da han i 1936 publicerede sin doktorafhandling om landboreformernes jordpolitiske indhold *Dansk Jordpolitik 1757-1919. Første Del. Udviklingen af Statsregulering og Bondebeskyttelse indtil 1810*. I sin anmeldelse af værket et par år senere lagde Skrubbeltrang ikke skjul på, at forfatteren langt fra havde fulgt kildekritikkens grundsætninger på dens to kardinalpunkter: materialeudvælgelsen og kildeanalysen. Derved blev bogens sigte for énstrenget, hævdede han.⁴⁶

Det er på én gang bogens styrke og svaghed, kunne man tilføje. Nok så mange hyldemeter af landbohistoriske arkivalier kan ikke lokke en Hans Jensen fra dygtigt at anvende en tankemæssig konstruktion som både udgangspunkt og ledetråd: tilblivelsen og virkningen af en århundredlang lovgivning, der har det ene formål at sikre gårdmandsbrugets statsgaranterede opretholdelse og med godssystemet som regeringsmagtens forlængede arm.

Svagheden i hans analyse er, at statsmagten ikke alene havde et politisk begrundet ønske om at opretholde gårdmandsklassen som modvægt mod godsejergruppen. Den måtte lige så kraftigt være interesseret i det økonomiske resultat af de to gruppers mere eller mindre påtvungne samarbejde. Her måtte den nødvendige hoveriydelse tilkende godsejerne en magtstilling, som kunne blive fatal for et selvstændigt bondebrug. Her rammer Skrubbeltrangs kritik af Hans Jensens manglende interesse for hoveriproblemet noget centralt.

Landbrugshistorikeren Hans Jensen

Der er ikke tvivl om, at Hans Jensens disputats efter sit indhold må opfattes som et stykke landbrugshistorie, men lige så givet er det, at han selv opfattede værket som andet og mere, og at det i hele sit anlæg meritede ham som ansøger til et professorat i almindelig historie. Han havde nok håbet på, at hans skildring af stænderforsamlingernes historie ville have meriteret ham i tilstrækkelig grad, men deri blev han skuffet. Da han imidlertid opfattede skildringen af de store landboreformers baggrund og tilblivelse som en integreret del af Danmarkshistorien, indbød emnet i sig selv til en disputatsskrivning på rekordtid.

Hvad der nu end har været Hans Jensens intention, kan der imidlertid ikke herske tvivl om, at hans værk, dets generelle sigte ufortalt, rummer en central information, når man vil gennemføre en historiografisk analyse af landarbejderens historie. Eftersom gårdmanden er den vigtigste arbejdsgiver for 1700-tallets husmand – og man kunne tilføje landarbejder, vil enhver ændring i gårdbrugets vilkår umiddelbart smitte af på arbejdskraftens stilling. Her

vrurderer Hans Jensen i overensstemmelse med sit historiesyn snarere bondens stilling ud fra socialpolitiske overvejelser og ikke så meget økonomisk-historiske betragtninger. Han anerkender fuldt ud værdien af Falbe-Hansens pionerværk, men finder, at denne har stirret sig blind på den nationaløkonomiske side af sagen og da ladet sin liberalistiske opfattelse skinne for meget igennem på bekostning af en socialpolitisk tilgangsvinkel. Ligeledes kritiserer Hans Jensen Edvard Holm for ikke at ofre nok opmærksomhed på reformlovgivningens statsregulerende tendens.

Da sidstnævnte moment må siges at have en særlig aktualitet netop i de urolige 1930'ere, har Hans Jensen med udgangspunkt i juristen Frederik Vinding Kruses vurdering af landbrugslovgivningens retshistoriske udvikling⁴⁷ sat sig for at undersøge, hvorledes den enevældige regering brugte lovgivningen om jordbesiddelsen til at afbalancere godsejerelitens magtstilling, socialt som administrativt.⁴⁸

Mellem landbrugsudøvelse og bondestandens opretholdelse

Rent administrativt havde den ellers så enevældige statsmagt god brug for godsejerne i lokaladministrationen, pointerer Hans Jensen. Stavnsbåndet byggede på og forudsatte godssystemet. Omvendt havde enevælden gennem forordningen af 28. januar 1682 lagt sin beskyttende kappe over bondebruget. Ved at følge denne udvikling på europæisk grund frem til 1750'erne mener Hans Jensen at kunne påvise en afgørende forskel mellem på den ene side en fransk-engelsk opfattelse, hvor fysiokratismens lære om selve landbrugsudøvelsen, teknisk såvel som økonomisk betragtet, lader hånt om alle sociale hensyn, og på den anden side et dansk system, hvor ønsket om at betrygge bondestandens fortsatte opretholdelse har højere prioritet end produktionsresultatets maksimale størrelse. »*Den begyndende danske Landboreformbevægelse [...]*« var på én gang europæisk i sit almene frihedssigte og dansk i sin sammenhæng med Danmarks åndelige, sociale og politiske tilstand.⁴⁹

På denne baggrund redegøres nærmere for den offentlige debat om landbo-spørgsmålet, sådan som den udspillede i *Danmarks og Norges økonomiske Magazin* 1757-64. Landsbyfællesskabet kom ret hurtigt til at indtage en central placering. Her var teknisk-økonomiske betragtninger uhjælpe ligt filtret sammen med drøftelse af sociale problemer, idet der i brede kredse herskede en udtalt frygt for mangel på arbejdskraft ved overgangen til et helt nyt agerbrugssystem.⁵⁰ Den grasserende folkemangel skyldtes imidlertid et tryk på bondestanden, hævdedes det fra flere sider, eftersom herremændene uretmæssigt havde usurperet magten lokalt.

Reformarbejdet

Denne debat førte efterhånden til nedsættelse af indtil flere landbokommissioner, som skulle kortlægge de uheldige forhold og stille forslag om deres afhjælpning.⁵¹ Den første af 1757 om *Landvæsenets Fremtarv og Nytte* beskæftigede sig med fællesskabets gradvise ophævelse på overdrevene rundt om byerne, men her løb man hurtigt ind i store vanskeligheder omkring de ofte så komplicerede ejerforhold. Mange private godsreformer gav dog her gode resultater.⁵²

Figur 5. Henrik Stampe, 1713-89, generalprukurør. Indledte sin universitetskarriere som professor i filosofi 1741 og blev først 12 år senere juridisk professor, men samtidig udpeget som generalprukurør, regeringens juridiske ekspert. Hans posthumt udgivne Erklæringer, Breve og Forestillinger, Generalprukurørembedet vedrørende, I-VI, 1793-1807, er en meget vigtig kildesamling. En fri og selvstændig bonde var for ham idealet, og det kom til udtryk i de stampereske landbolove 1769, det første, store skridt på reformvejen. Foto: Det Kongelige Bibliotek.

Større held havde *Landvæsenkommissionen af oktober 1767*, især da det efter indkaldte specialisters forarbejde lykkedes at koble en af landets førende jurister, generalprukurør Henrik Stampe, på reformarbejdet. Så tidligt som i 1757 havde han talt for at gøre fæstebønder til selvejerbønder og da helst befriet for det efter hans opfattelse ødelæggende hoveri.⁵³ Efter et forudgående udredningsarbejde i et nyt organ, *Generallandvæsenkollegiet*, kunne man i 1769 udgive nogle epokegørende forordninger, af Hans Jensen kaldt »*De Stampereske Landbolove af 1769*.« Nu gjaldt det om at forvandle fæstebonden til selvejerbonde og dernæst sikre gården. De udgør et veritabelt systemskifte inden for

landbolovgivningen, idet målet nu var at få så mange fæstere som muligt forvandlet til selvejerbønder. Mange af tidens godsejere havde dog forstået den franske fysiokratisme, læren om storlandbrugets førstefødselsret. I stedet for reformer skulle man for eksempel fastholde hoveriet som deres ypperste våben i kampen mod oplysningstidens humant indstillede reformvenner. De gik derfor kraftigt til modangreb mod den nye reformlinje. Hoveriet kunne sandelig ikke undværes, og ville man endelig ophæve stavnsbåndet, måtte svaret være frie forpagtningsforhold efter engelsk forbillede.

Den slags ytringer måtte i regeringskredse føles som endog nærgående kritik, eftersom forordningen om selvejerbønder af 13. maj 1769 prompte blev fulgt op af en forordning af 6. juni samme år, hvori man truede med en årlig bøde på 50 rigsdaler per tønderhartkorn for en ødelagt bondegård. Loven fik også tilbagevirkende kraft for de nuværende godsejere, som måtte have forsynet sig på dette punkt. Som Hans Jensen tolker denne reaktion, måtte den vidne om en stærk og ulmende opposition i godsejerkredse.⁵⁴

En ny leder af det officielle reformarbejde, nu formaliseret som en general-landvæsenskommission, den tyske botaniker Georg Christian Oeder, var ganske vist fysiokrat af overbevisning, men ville opdele vejen frem mod bondens totale frigørelse i forskellige etaper. Først da kunne bønderne som frie aftalepartnere indgå hoverikontrakter på lige fod med godsejerne. Han fik da gennemført en bondevenlig hoveriforordning, der med Oeder som ophavsmand udkom den 20. februar 1771, midt i Struensee-tiden. Nu skulle hoveriet være bestemt.⁵⁵

Snart blev Struensee-perioden imidlertid historie, og en reaktion satte ind med en ny hoveriforordning af 12. august 1773, der atter gjorde hoveriet ubestemt. Som ventet er Hans Jensen særdeles kritisk indstillet over for dette tilbageslag, hvis hovedsigte efter hans opfattelse var præcis det samme som ved stavnsbåndets indførelse: at sikre godsejerne den fornødne arbejdskraft.⁵⁶ Nok så positivt er det imidlertid, at de to vigtige forordningen om fællesskabets ophævelse af henholdsvis 28. juli 1776 og 23. april 1781 gav hele udskiftnings- og udflytningsbevægelsen et afgørende skub fremad. Uden at pirke til den private ejendomsret blev endemålet sat som en fuldstændig ophævelse af det gamle dyrkningsfællesskab.

På denne tid svingede den offentlige debat om bondestandens successive frigørelse mellem to poler: den økonomiske og den socialt beskyttende holdning. Talsmand for den økonomiske holdning var forfatteren og godsejeren Tyge Rothe. Her var målet som i Arthur Youngs fysiokratiske England »at følge *Naturen*«, det vil sige tillade et frit forpagtningssystem og fuld sammenlægningsfrihed. Den socialt beskyttende holdning, eller med Hans Jensens ordvalg »en dansk Linje i det hele Landbospørgsmaal«, var repræsenteret ved embedsman-

den Christian Albrecht Fabritius. Denne betvivlede ligefrem, at godsejeren besad sin jord helt og aldeles frit. Nej, samfundet kunne af hensyn til almenvellet begrænse denne brugsret.⁵⁷

I de næste kapitler, kapitel 11-14, følger Hans Jensen reforminitiativets udvikling fra regeringsskiftet i 1784 og frem til de store landboreformer 1787-88, som blev fulgt op af forordningen af 19. marts 1790, der knæsatte livsfæstet. Det siger sig selv, at disse reformer ikke alle steder blev modtaget med begejstring.

Såvel i den store landbokommission som i reformlitteraturen rejste der sig stærke røster mod de indgreb i godsejerens påståede rettigheder til frit at nytiggøre sit fæstegods. Helt ind i den reventlowske familiekreds gik der øjensynligt svære dønninger, og Hans Jensen refererer et brev af 16. juni 1790, hvori greven på Brahetrolleborg, Johan Ludvig Reventlow i en harmdirrende tone bebrejder sin broder Christian og hans embedsmænd deres voldsomme reformiver. Ja, han mener ligefrem, de er »despotisk sindede« og rent ud »vil frakende Godsejeren Ejendomsretten [...]«. Det får rentekammerbroderen til i et venligt tonefald at påpege, at man ikke sådan må rode tingene sammen. Det var intet brud på ejendomsretten at fastslå, hvad der altid havde været lands lov og ret. Selv om han personligt langt foretrak fri ejendomsret subsidiært lang forpagtning over mindst 50 år, var livsfæste dog langt at foretrække for kortere kontraktperioder.⁵⁸

Hans Jensen tager i denne forbindelse meget forsigtigt på den kendsgerning, at man 25. marts 1791 og 15. juni 1792 gik lidt på kompromis med 1769-forbudet mod at nedlægge bøndergårde.⁵⁹ Desuden går han på kattepoter uden om den kendsgerning, at Reventlow i hoverisagen, formentlig af taktiske grunde i forhold til godsejeropinionen, ikke fuldtonebende bekendte sig til de bondebeskyttende principper i 1771-forordningen. I stedet måtte Hans Jensen affinde sig med, at det eksisterende gårdmandshoveri i løbet af 1790'erne ligesom låstes fast i sin nuværende skikkelse i en venten på, at begge parter: godsejer og bonde, senere ville se en fælles fordel i at få det afløst subsidiært ophævet gennem selvejerløb.⁶⁰

Bondelinje og husmandssyn

Ovenfor blev antydnet, at Skrubbeltrang indtog en meget kritisk holdning til Hans Jensens disputats. Et vigtigt punkt heri er netop de to Reventlowbrødres brevveksling. Efter Skrubbeltrangs opfattelse svækkes Hans Jensens bevisførelse en del, når man erindrer sig, at Johan Ludvig samme dag i breve til broderen og andre højtstående embedsmænd klart demonstrerer, at han står på randen af et nervøst sammenbrud.⁶¹ Og når Hans Jensen ville hævde, at reformstyret i bevidsthed om egen styrke førte sin egen politik uden at gå på kompromis med de ellers så stærke godsejerinteresser, måtte Skrubbeltrang

påpege, at man ud fra en realpolitisk afvejning tværtimod imødekom disse på væsentlige punkter. Reventlow måtte som reformpolitiker indkassere flere nederlag i tiden efter de store reformer, mener den ellers så Reventlow-sindede Skrubbeltrang. »*Havde Reventlows Tanke sejret, var et Par Procent af Landets dyrkede Jord blevet tvangsudlagt til Husmandsbrug*«, hævder han.⁶²

Dermed er der lagt op til den afgørende konfrontation mellem Hans Jensens landbrugshistoriske bondelinje og Skrubbeltrangs landbohistoriske husmandssyn i forhold til de store landboreformer. *Den særlige Husmandslovgivning* vier Hans Jensen et helt kapitel og påpeger noget udfordrende for radikalt sindede historikere, at den omstridte hoveriforordning af 6. december 1799 ikke alene bestemte hoveriets størrelse. Den fastslog også en afgørende forskel mellem gårdmænd og husmænd. Det var noget, som efter hans opfattelse slog igennem flere steder under reformarbejdets udvikling. Han gik et skridt videre i sin udfordring: »*Det er en aabenbar Vrangforestilling, at Husmandsklassen i Danmark først skulde være opstaaet i Kraft af de store Landboreformer [...]*«.»⁶³ Der havde som bekendt eksisteret husmænd tidligere, men det nye var, at de for at tilvejebringe den fornødne arbejdskraft var på vej til at blive fremtidens landarbejdere. Som han så det, kunne man ikke forvente en særlig hensyntagen til husmændene, da reformarbejdet næsten udelukkende var helliget gårdmændene.

»*Det er ikke Sagen*«, riposterede en opirret Skrubbeltrang. I regeringens jordpolitik stod to systemer over for hinanden: Georg Christian Oeders tanke om at udstykke hovedgårdsjord til større bønderbrug over for en videreførelse af den hidtidige godspraksis, centreret omkring bøndergårde af familiebrugsstørrelse. I det samlede landbrugs interesse gik regeringen da ind for færre, men større bøndergårde, men i de nedlagte gårdes sted skulle oprettes flere huse. »*Det nye og humane Træk var, at Husmænd skulde forsynes med nogen Jord [...]*«.»⁶⁴

Med disse ord havde Skrubbeltrang foregrebet publiceringen af sin disputats. Her var hovedpointen, som ovenfor præciseret, jo netop, at regeringen gerne så oprettet flere huse med jord til landarbejdere og i hvert fald gjorde tilladelser til nedlæggelse af bøndergårde betinget af, at der i stedet opførtes to eller flere huse. Det må medgives Skrubbeltrang, at han måtte føle Hans Jensens noget negative syn på husmandens rolle i reformpolitikken lidt udfordrende. Gennem stavnsbåndsløsningen tog man jo også hensyn til de unge mænd fra husmandsgruppen, selv om man nok kunne forudse, at en god part af dem ikke så en fremtid inden for landbruget. Nu kunne de senest fra år 1800 frit søge sig et andet udkomme end tjenestekarlens eller den gifte landarbejders hårde og dårligt lønnede slid.

På den anden side virker Skrubbeltrangs modpåstand i form af en trinvis afdækning af den aktuelle husmandspolitik, *jordreform* kaldet, ikke alt for

overbevisende. Den er stykket sammen af det numeriske resultat af centrale og lokale initiativer, som i deres virkning tegner sig for oprettelsen af tusinder af nye landarbejderhuse med et mindre jordtilliggende. Desuden er de afgørende data om en samlet fremgang i reformtiden for huse med jord på Sjælland og Møn på omtrent 10.000 hentet fra Falbe-Hansen og fra professor i landøkonomi, Gregers Begtrup. Det kan virke en kende desorienterende, når man erindrer sig, at netop de to forfatteres troværdighed i spørgsmålet om kvantitative størrelser normalt granskes under en kritisk lup.⁶⁵

På den anden side gøres der flittigt brug af Begtrups agerdykningsbeskrivelser fra begyndelsen af 1800-tallet, udformet dels i kraft af egne observationer, dels som rapporter fra ledende folk inden for det daværende landbrug, sognepræster ikke at forglemme. Skrubbeltrang er især på jagt efter Begtrups synspunkter på husmandsgruppens forhold på reformtiden, sådan som de skildres i kapitel IX i hans beskrivelse af det sjællandske landbrug med overskriften *Huusmænds-Lodder*.⁶⁶ Det indledes med en karakteristik, som Skrubbeltrang givet har følt noget udfordrende og i hvert fald ikke har citeret direkte: »*Førend Udskiftningen var Huusmandens Forfatning høist maadelig, han var til Byrde for sig selv, og til Ruin for Gaardmanden [...]*«. Ej heller har han brugt Begtrups interessante påvisning af, at godsejerne må have haft en soleklar interesse i at oprette flere huse med jord, da de i så fald opnår et større afkast af deres jordkapital. Ofte har en godsejer ifølge Begtrup kun nogle få mark af hver tønderland fæstegårdsjord i landgilde og hoveri, mens husmanden for det samme areal må lægge lige så mange mønter på bordet, men nu i rigsdaler og ikke i mark.⁶⁷

Skrubbeltrang er her tilbøjelig til at se oven fra kommende reforminitiativer alle vegne, mens Begtrup nok så meget taler om et en lokalt fremspiret *jordreform*. I virkeligheden bæres Skrubbeltrangs analyse af husmændenes stilling i reformtiden frem af den grundlæggende antagelse, at de sande reformvenner som Reventlow, Vilhelm August Hansen og til dels Christian Colbjørnsen er dybt besjælet af medmenneskelige, humanitære grundholdninger i bedste overensstemmelse med oplysningstidens idealer. Da disse værdier er evigtgyldige, behøver en nutidig jordreform ingen nærmere begrundelse. Det kan dog ikke nægtes, at Begtrups pragmatisk skildring af reformtidens lokale drivkræfter harmonerer bedre med Hans Jensens gårdmandsorienterede holdning end med Skrubbeltrangs husmandsidealisme. Sikkert er det, at 1930'ernes jordpolitikere inden for regeringspartierne har nikket lige så anerkendende til Skrubbeltrangs husmandsvenlige synspunkter, som de lige så afgjort har følt Hans Jensens bondesyn som forældet. Borgerligt ville man sige i dag.

Nu ville skæbnen, at forsyningsvanskeligheder under en ny verdenskrig og den umiddelbare eftertid i uhørt grad skærpede behovet for at dyrke hver plet

af den danske landbrugsjord så intensivt som muligt, og dermed blev jordpolitikken lagt på is. Hans Jensen fik aldrig lejlighed til direkte at tage til genmæle over for Skrubbeltrangs toledede opposition, men fik dog i en avis-kronik givet sin modparts stofmættede husmandsstudie en såre træffende karakteristik som bog betragtet. Den var rent ud sagt svær at læse, det smukke sprog til trods, fandt han. Stoffet var dermed svært tilgængeligt for andre. »Dette svækker ogsaa efter min Mening Arbejdet rent videnskabeligt; det er blevet for meget en Materialesamling [...]«.«⁶⁸

Et farvel

Har man i det forudgående måttet lede længe efter egentligt landarbejderstof i Hans Jensens og Skrubbeltrangs landbohistoriske produktion, må man for besættelsestiden 1940-45 sande, at her er intet at hente i så henseende. Hans Jensens produktion tog i disse år en nationalhistorisk drejning med flere store samleværker om danske og nordiske emner samt mange avis-kronikker i Berlingske Aftenavis og Kristeligt Dagblad i sit følge, og i 1944 lod han sit journalistiske talent få fri bane gennem en ansættelse som politisk redaktør på Kristeligt Dagblad. Hans tragiske død for egen hånd februar 1945 var et stort tab for dansk historie.⁶⁹

Skrubbeltrang fik ikke straks som ventet ansættelse ved universitetet og måtte da ernære sig ved forskellig virksomhed, blandt andet som medarbejder ved projektet *Den danske prishistorie*, hvor han i særlig grad arbejdede med prismaterialet i danske godsregnskaber.⁷⁰ Desuden skrev han flere substantielle bidrag til den nationale beredskabsliteratur, som den tyske besættelse af Danmark motiverede. To af disse bøger kan ses som en populærhistorisk sammenfatning af disputatsen, den ene om husmændenes historie,⁷¹ den anden om husmandsbevægelsens historie.⁷²

I virkeligheden samler forfatterens interesse sig entydigt om husmanden som vordende småbruger eller snarere bonde i miniformat. Statshusmandsloven af 1899 får da også den afsluttende karakteristik, at den for husmændene var et varsel om bedre forståelse for småbrugers krav til en aktiv jordpolitik. *Udstykningssagen* var kommet for at blive.⁷³

Med den følgende bog om husmandsbevægelsen skrev Skrubbeltrang sig på lodig vis ind i den skare af danske historikere og kulturpersonligheder, som for udenrigsboende landsmænd, velsagtens *de frie danske*, ville fremhæve udvalgte dele af *Danmarks særlige Kulturindsats*, den være sig folkeligt eller organisatorisk betinget. Husmænd, bønder, arbejdere og danske kvinder stod her skulder ved skulder i bevidstheden om, at netop deres gruppeindsats fortjente at blive fremhævet. I dette værk er Skrubbeltrangs sociale engagement, ja hans åbenlyse indignation over det, han forstår ved en oprørende forskelsbe-

handling, mere udtalt end andet steds i det store forfatterskab. Nogle af skønlitteraturens kendte socialrealister trækkes flere gange ind i bevisførelsen: Henrik Pontoppidan, Johan Skjoldborg og ikke mindst Jeppe Aakjær. Falbe-Hansen både rises og roses. Han skulle ifølge Skrubbeltrang beklageligt nok have forledt den radikale politiker Carl Theodor Zahle til i sin bog om *Den danske Husmand* at skrive, at der først omkring år 1800 opstod »en Husmandsstand i Nutidens Betydning af Landarbejdere.« Omvendt betones det, at han i realiteten har rejst landarbejdersagen.⁷⁴ Der findes selvfølgelig også plads til at aftrykke den berømte Køge-resolution af 1902 – »en social Uafhængigheds-erklæring« – med dens krav om beskatning af de samfundsskabte jordværdier.⁷⁵

De to krigstidsbøger slog med syvtommersøm fast, at den førende danske husmandshistoriker og landbohistoriker hed Fridlev Skrubbeltrang. Derfor faldt det De samvirkende danske Husmandsforeninger helt naturligt at udpege ham som forfatter af det store værk, som man agtede at udsende i anledning af de provinsielle samvirksomheders 50 års jubilæum i 1952.⁷⁶ Grænsen mellem første og andet bind sættes naturligt nok til år 1900, og da landarbejderen allerede inden er forvandlet til småbruger, kan vi på forhånd lade andet bind ude af betragtning her. I realiteten glider landarbejderen ud af sagaen allerede i første binds syvende kapitel om *Husmandsbevægelsens forudsætninger. Stats-husmandloven*, hvor et kapitel indledes med *Landarbejderkår*.⁷⁷

Klarere end i andet bind er første bind kronologisk disponeret fra fællesskabstiden over landboreformer, englandskrige, stænderforsamlinger og så videre. Fra at være en ret selvberoende inderst eller fæstehusmand inden for rammerne af »den folkelige organisation, som landsbyfællesskabet var udtryk for« undergår vor hovedperson i landboreformtiden et hamskifte. Nu hyres han ikke længere af bonden til at være hoverikar, men pålægges i stedet et nok så personligt hoveri eller ugedagsarbejde, fordi han fæster eller lejer et hus på godsets grund. Reformtidens regering ville dog i sin jordpolitik fortsat tage hensyn til gårdmænd og husmænd og gennemførte derfor en jordreform om end en ufuldkommen sådan. Den skaffede jord »til tusinder af hidtil jordløse husmænd [...]«⁷⁸ Det gav dem en bedre økonomi, kombineret som det var med et mindre husdyrhold, thi ellers havde endnu flere lidt stor nød under den voldsomme prisopgang på Englandskrigenes tid. Den meget omdebatterede udparcellering til små jordlodder bar mange husmandsfamilier gennem kriserne, sådan som det også dokumenteres i Landhusholdningsselskabets 19 amtsbeskrivelser fra tiden 1826-44, betoner Skrubbeltrang.

I sammenhæng med 1840'ernes bondepolitiske uro rejste fæstehusmand Peder Hansen, Lundby, i samarbejde med læreren Rasmus Sørensen husmands-sagen for alvor. Og fra mange folkelige møder rundt om på Sjælland fandt den

vej til Roskilde stænderforsamlings store debatter. En rundspørge amt for amt blandt landets nyetablerede kommunalråd, sogneforstanderskaberne, afslørede vel ikke nødlidende tilstande blandt landarbejdere og husmænd, men understregede behovet for mere jord til tålelige priser. Med grundloven af 1849 og de dertil sluttende husmandsreformer fik husmænd, jordejende som jordløse, fuldt ud borgerlige rettigheder som alle andre. Mange havde svært ved at leve op til tidens krav om at stå på egne ben ud fra hjælp til selvhjælp-princippet. Det førte lokalt til oprettelse af arbejderforeninger, sparekasser, sygekasser, alderdomsforsørgelseskasser med videre. Men efter nok en rundspørge i 1872 fra Indenrigsministeriet til kommunalrådene og de større arbejdsgivere stod det klart for de fleste, at begrebet *selvhjælp* skulle forstås helt bogstaveligt. Ikke overraskende kunne man læse af svarene, at hvis en husmand havde jord eller drev håndværk, var han bedre stillet end den jordløse landarbejder.⁷⁹ Alt dette redegør Skrubbeltang omhyggeligt for.

Til alt held for landarbejderne tvang flugten fra land til by eller til Amerika lønningerne i vejret efter 1870. For småbrugerne skabte en kombination af landbrugsfaglige nyskabelser og et økonomisk fællesskab på sogneniveau inden for andelsbevægelsens rammer afgørende mulighed for at sikre familiens underhold på en jordlod af beskeden størrelse. Dermed skiltes de to gruppers veje, påpeges det; landarbejderne søgte, mere eller mindre nølende, mod den øvrige arbejderbevægelse under socialisternes banner, mens først gårdmandspartiet Venstre og senere dets udbrydergruppe, Det radikale Venstre, inkorporerede småbrugets krav om en bedre jordlovgivning med tilhørende reformer på det sociale område i den aktuelle politik.

Med dette storværk sagde Skrubbeltang farvel til husmandsbevægelsens historie. I 1956 blev han ansat som lektor i landbohistorie ved Historisk Institut ved Københavns Universitet. Det var en højst påkrævet, men ikke særlig generøs anerkendelse af hans pionerindsats på den danske landbohistories mangesidede arbejdsområde. Han fik hurtigt en række elever, som fulgte hans øvelser over fæstevæsenets udvikling i stavnsbåndstiden og under de store landboreformer. Kun i få tilfælde udbød han øvelser over 1800- og 1900-tallets udvikling, og landarbejderproblematikken blev kun taget op i forbindelse med 1700-tallets historie. Alene af den grund har hans elever i deres publicerede arbejder ikke beskæftiget sig dette spørgsmål, og det samme gør sig gældende i den tilsvarende virksomhed ved andre universiteter.

Konklusion

Da Fridlev Skrubbeltrang omkring midten af 1930'erne for alvor tog fat på sin disputats om den danske husmands historie i 1700-tallet, forestillede han sig, at den skulle dække hele landet. Studiet af kilderne til den sjællandske udvikling overbeviste ham imidlertid om, at det ville være en uoverkommelig opgave at trænge til bunds i et landsomfattende og lidet udforsket problemkompleks. Han skulle på en eller anden måde begrænse sig. Midt under disse overvejelser kom opfordringen til at skrive jubilæumsværket til stavnsbåndsløsningens 150 års jubilæum i 1938. En nyudnævnt professor i historie ved Aarhus Universitet, Albert Olsen, medlem af jubilæumskomiteens bogudvalg, ville for enhver pris undgå Hans Jensen, der ellers udgjorde en oplagt kandidat. Han havde lige forsvaret sin doktordisputats om reformtidens jordlovgivning.

Albert Olsen havde ved flere lejligheder givet udtryk for sin manglende anerkendelse af Hans Jensens faglige kvalifikationer og delte i hvert fald ikke dennes borgerligt-liberale historiesyn. At Hans Jensen ikke desto mindre sympatiserede med Erik Arups radikale historieopfattelse med landbruget i centrum, gør ikke sagen mindre speget. Afgørende har nok været, at en jubilæumsbog i direkte forlængelse af Hans Jensens disputats ville harmonere dårligt med den landbrugspolitik, som den socialdemokratisk-radikale regering søgte at gennemføre. Her var jordlovgivningens bud om etablering af endnu flere statshusmandsbrug det centrale element. Jordpolitikken muligheder ville blive svækket, såfremt det kommende stavnsbåndsjubilæum understregede bondebrugets traditionelle førerposition. Frem for at skaffe større forståelse for jordlovgivningens betydning, set i et historisk perspektiv, ville det underkendte det historiske husmandsbegreb.

Problemet måtte også anskues i en international sammenhæng, selv om den *frivillige* selvcensur, som den danske offentlighed var blevet pålagt af regeringen, ikke gjorde det muligt at tale åbent herom. I Tyskland havde den nazistiske Blut und Boden-politik under Richard Walther Darrés ledelse fremhævet bondens og bondebrugets historiske førstefødselsret. Det var et forhold, som Skrubbeltrang indirekte refererede til i sit jubilæumsværk. Opmærksomme læsere havde heller ikke kunnet undgå at bemærke den velvillige holdning, visse tyske historikere nærrede over for Hans Jensens værk om stænderforsamlingernes historie, hvor han undlod at dømme i det dansk-tyske opgør om her-tugdømmernes nationale tilhørsforhold. Den historiske husmandspolitik i den skrubbeltrangske udlægning kunne da opfattes som en art forsvarslinje over for en eventuelt aggressiv bondepolitik, sådan som Landbrugernes Sammenlutning, LS-bevægelsen, åbent fremførte den.

Faghistoriske problemstillinger var dermed blevet en uadskillelig del af den landbo- og landbrugspolitiske debat i trediverne. Det var dog ikke noget nyt.

Lige siden det moderne eksportlandbrugs fødsel var dets udvikling blevet tolket historisk. Pionererne på området var i første række Landbohøjskolens lærere og andre landøkonomer, som brugte de indvundne resultater til at skubbe landbrugsudviklingen yderligere fremad. Landøkonomisk landbrugshistorie kunne man kalde retningen, og fra den går en lige linje til det landbrugshistoriske arbejde, som i 1900-tallet blev udført af faguddannede historikere. Her står Hans Jensen centralt, hans arupske radikalisme ufortalt. Her stod bondebrugets økonomiske, tekniske og organisatoriske udvikling eller landmandens hverdag i centrum, mens den landbohistoriske retning med dens udspring i den politiske og sociale historie især interesserede sig for landboernes historie som samfundsborgere betragtet.

Set i dette perspektiv bliver det begribeligt, hvorfor landarbejdernes historie selv i Fridlev Skrubbeltrangs optik måtte blive et sidetema. Helst skulle landarbejderen forvandles til jorddyrkende husmand. Dermed ville familiebruget blive ene tilbage i landbrugets kreds, og da gled landarbejderen lige så stille ud af historien. Hans Jensen afviste på sin side, at husmands- og landarbejderproblemet var et centralt lovgivningsanliggende, da det ikke var omfattet af de store landboreformer. Endnu længere tilbage trådte Falbe-Hansen vande om problemets udviklingsmuligheder, da bondebruget endnu ikke for alvor havde vundet et afgørende forspring for jordbruget.

Denne artikel er tænkt som et forsøg på at opridse det historiske landarbejderproblem som en opgave for en efterfølgende forskning, ikke at besvare det. Her savnes de grundlæggende lokalundersøgelser, der kunne dokumentere de standhaftige landarbejderes dagligliv i stort og småt, alt imens de så deres yngre fæller nærmest flygte bort til bedre betalt arbejde andetsteds.

Noter

1. For en halv snes år siden søgte undertegnede (i Erik Helmer Pedersen 1999) at give et første signalement af Skrubbeltrang som landbohistoriens faderskikkelse.
2. Erik Helmer Pedersen 2008.
3. Skrubbeltrang 1940, s. 57 resp. s. 61.
4. Op. cit., s. 64f.
5. Op. cit., s. 69f.
6. Op. cit., s. 243f.
7. Op. cit., s. 228.
8. Op. cit., s. 279ff.
9. Op. cit., s. 315.
10. Op. cit., s. 306.
11. Op. cit., s. 310f.

12. Op. cit., s. 313.
13. Op. cit., s. 323.
14. Op. cit., s. 326f.
15. Op. cit., s. 64ff.
16. Falbe-Hansen 1888-89.
17. Edv. Holm 1888 og Johs. Steenstrup 1988.
18. P. Munch 1926-27.
19. V. Falbe-Hansen 1988-89.
20. Op. cit., s. 67.
21. Op. cit., s. 122.
22. Op. cit., s. 132.
23. Op. cit., s. 136.
24. Op. cit., s. 143.
25. Falbe-Hansen 1889-1889, s. 41.
26. Op. cit., s. 139ff.
27. Op. cit. s. 154.
28. Erik Helmer Pedersen 2001, s. 207ff, specielt s. 212ff.
29. Erik Helmer Pedersen, 1988-I, s. 135ff, specielt s. 147f.
30. Fridlev Skrubbelttrang 1954.
31. Fridlev Skrubbelttrang 1938, s. 15.
32. Op. cit., s. 32.
33. Op. cit., s. 67.
34. Op. cit., s. 9.
35. Op. cit., s. 11.
36. Op. cit., s. 50.
37. Op. cit., s. 127.
38. Op. cit., s. 245.
39. Op. cit., s. 223.
40. Fridlev Skrubbelttrang 1938, s. 5.
41. Hans Jensen m. fl. 1939, s. 14f.
42. Op. cit., s. 143ff.
43. Hans Jensen 1927, s. 631ff.
44. Hans Jensen 1938.
45. Op. cit., s. 156.
46. Fridlev Skrubbelttrang 1937-38, s. 134ff.
47. Fr. Vinding Kruse 1929.
48. Hans Jensen 1936, s. 8ff.
49. Op. cit., s. 34f.
50. Op. cit., s. 20ff.
51. Op. cit., s. 36ff.

52. Op. cit., s. 44.
53. Op. cit., s. 46ff.
54. Op. cit., s. 87ff.
55. Op. cit., s. 95ff.
56. Op. cit., s. 103ff.
57. Op. cit., s. 110ff.
58. Op. cit., s. 168ff.
59. Op. cit., s. 179ff.
60. Op. cit., s. 185ff.
61. Fridlev Skrubbeltang 1937-38, s. 138.
62. Op. cit., s. 139.
63. Hans Jensen 1936, s. 206ff.
64. Som note 55.
65. Fridlev Skrubbeltang 1940, note 160, s. 322.
66. Gr. Begtrup: 1803/1978, s. 230ff.
67. Op. cit., s. 240ff.
68. Hans Jensen 1941, s. 82f.
69. Nærværende forfatter håber i nær fremtid at kunne skrive noget mere indgående om Hans Jensens liv og virke.
70. Dan H. Andersen and Erik Helmer Pedersen, 2004, s. 13ff.
71. Fridlev Skrubbeltang 1942.
72. Fridlev Skrubbeltang 1943.
73. Op. cit., s. 88ff. resp. s. 128ff.
74. Fridlev Skrubbeltang 1943, s.7 resp. s. 38f.
75. Op. cit., s. 56f.
76. Fridlev Skrubbeltang 1952 og 1954.
77. Fridlev Skrubbeltang 1952, s. 214ff. resp. 219ff.
78. Op. cit., s. 67ff.
79. Op. cit., s. 160ff.

Litteratur

- Begtrup, Gregers: *Beskrivelse af Agerdyrkningens Tilstand I Danmark, bd. I-II Sjælland og Møen*, 1803/1978.
- Bjerke, Kjeld, Jensen, Hans og Madsen, Karl (red.): *Dansk Landbrug fra 1880 til 1988*. København 1939.
- Falbe-Hansen, V. A.: *Stavnsbaands-Løsningen og Landboreformerne set fra Nationaløkonomiens Standpunkt*, I-II. Gad 1888-1889.
- Holm, Edvard: Kampen om Landboreformerne i Danmark i Slutningen af 18. Aarhundrede, (1773-1791). *Festskrift i Anledning af den nordiske Industri-, Landbrugs- og Kunstudstilling 1888*. København 1888.

- Jensen, Hans: Statshusmandsloven af 1899. I *Festskrift til Kristian Erslev den 28. Decbr. 1927 fra Danske Historikere*. København 1927.
- Jensen, Hans: Landarbejderspørgsmaalets Udvikling i Danmark fra ca. 1870 til ca. 1900. I Povl Engelstoft og Hans Jensen: *Bidrag til Arbejderklassens og Arbejderspørgsmaalets Historie i Danmark fra 1864 til 1900*, København 1931
- Jensen, Hans: *Dansk Jordpolitik 1757-1919*. Første Del. Udviklingen af Statsregulering og Bondebeskyttelse indtil 1810. Skrifter udgivet af Institutet for Historie og samfundsøkonomi, III, 1936.
- Jensen, Hans: *Chr. D. Reventlows Liv og Gerning*. Udgivet af Det kgl. Landhusholdningsselskab i Anledning af 150-Aars Jubilæet for Stavnbaandets Løsning, 1938.
- Kruse, Fr. Vinding: *Ejendomsretten*, bd. I, 1929.
- Munch, P.: Det danske Folks Livsvilkaar 1864-1914. I *Det danske Folks Historie*, bd. VII, 1926-27.
- Pedersen, Erik Helmer: Landbrugsudstillingen på Bellahøj 1938. *Bol og By* 1988:1, s. 135-164.
- Pedersen, Erik Helmer: Arven efter Fridlev Skrubbeltrang. Et bidrag til vor landbo- og landbrugshistoriske debat. *Bol og By* 1999:2, s 8-43.
- Pedersen, Erik Helmer: Den lokale danmarkshistorie – en arkivsag? *Fortid & Nutid* 2001 nr. 3.
- Pedersen, Erik Helmer: En tid lang. Nordjysk udmarksbrug i et landshistorisk perspektiv. I: Jens Smærup Sørensen (red.): *Landmåleren. Knud Sørensens forfatterskab og dets baggrund*, 2008.
- Pedersen, Jørgen: *Arbejdslønnen i Danmark under skiftende Konjunkturer i Perioden ca. 1850-1913*, 1930.
- Skrubbeltrang, Fridlev: Anmeldelse af Hans Jensens disputats. *Historisk Tidsskrift* bd. 10.4, 1937-38.
- Skrubbeltrang, Fridlev: *Den danske Bonde*, 1938.
- Skrubbeltrang, Fridlev: *Husmand og Inderste*. Studier over sjællandske Landboforhold 1660-1800, 1940.
- Skrubbeltrang, Fridlev: *Den danske husmand*, I-II, 1952 og 1954.
- Steenstrup, Johannes: *Den danske Bonde og Friheden otte Foredrag over Bondestandens Fortid*. Gad 1888.

Summary

With the abolition of adscription in 1788, the male peasantry gained the right, with full effect from 1800, to settle where they wished. In the long run, this meant that many moved to a new region or to the towns. If they remained in the countryside, poor youths were faced with a future as farm labourers. They

thereby constituted a significant part of the workforce needed by the manors in replacement for the former villeinage of tenants. Additionally, they could also work for local farm owners in work-intensive periods.

As a farm labourer's wages were very modest, a poverty problem arose in the countryside. This could partly be helped if the labourer's house had a large garden or a plot of land, where grain and other crops could be grown for use in the household or as fodder for the few pieces of stock which could be afforded. Over time, the agrarian labour force divided into two groups. The first group consisted of farm labourers which could live as independent farmers by means of purchasing larger plots of land, possibly supplied with some harvest jobs, etc., on the local farms. The other group had to live as day labourers. The gap between the two groups increased particularly in the last decades of the 19th century, when the government and the Danish Rigsdag (parliament) helped small-holders by making it easier for them to increase their holdings through land purchase. The day labourers then often chose to move to towns or to emigrate.

Danish historians and sociologists, who particularly focused on agriculture and the history of farm population, have naturally attempted to map these conditions. The direction of one group, usually termed *agricultural historians*, have particularly discussed these issues in an economic framework, while others, often labelled *agriculturalist historians*, have mainly been interested in the social and political side of the conditions of small-holders and farm labourers.

However, the two terms, *small-holder* and *farm labourer* have in reality, and in the world of research, overlapped. Originally, a small-holder was a person who lived in a house in the countryside; over time he became an independent farmer.

At the centenary of abolition of adscription in 1888, the small-holder and farm labourer problem was discussed historical-scientifically, and then with a pronounced sympathy for the poor agrarian lower class. It was felt that small-holders and farm labourers had become the orphans of law reforms and, thus, needed help. Eleven years later, a law which offered cheap state guaranteed loans of 90% of the cost of a plot of land of 2-3 hectares and buildings. During the first decades of the 20th century, the framework was extended, so that independent farms could be established. When public land was later made available, over 10,000 new small-holdings were established. The landless small-holders and farm labourers had to wait until 1938 until cheap state guaranteed loans could be issued for the erection of farm labour houses.

In the wake of the adversities of World War I, the Danish farm export faced increasing difficulties on the world market, and during the crisis years of the 1930'ies, a decrease in production had to be made. Farmers and estate owners

felt that they could themselves best manage this decrease without the establishment of new small-holdings. The agricultural historian, Hans Jensen, had to agree with this. The Danish farm had been protected by the law since 1682, and the agrarian reforms should continue this line without consideration for the small-holders. On the other hand, the agriculturalist historian, Fridlev Skrubbeltrang, argued that the agrarian reforms equally well included the small-holders. The best proof of this was, according to Skrubbeltrang, the thousands of houses with small plots of land which the government established in connections with the reforms.

The Social Democratic-Social Liberal government wished to continue the established agriculturalist policy and followed thus Skrubbeltrangs line. The opposition, with the liberal party Venstre in front, did share the views of Hans Jensen, but accepted this policy, as long as it did not include the right to expropriate farming estates. Additionally, they accepted that it was Fridlev Skrubbeltrang and not Hans Jensen who wrote the historical jubilee publication, celebrating the 150th anniversary of the abolition of adscription.

The Social Liberal line in the agrarian policy and the agriculturalist history was initially victorious. The post-World War II development has, on the contrary, favoured the large farm holdings and the agrarian history. To the extent that farm labourers had not already abandoned farming, they became, over time, specialist workers or agricultural technicians earning wages on par with those of urban workers.

Forfatter

Erik Helmer Pedersen, født 1932. Uddannet cand. mag. i historie og dansk fra Københavns Universitet 1966. 1968-2001 ansat som amanuensis, senere lektor ved Instituttet for Økonomisk Historie/Historisk Institut, Københavns Universitet. Blev Dr. phil. i 1979. Har skrevet bøger, artikler og anmeldelser om landbo- og landbrugshistorie, udvandringshistorie og lokalhistorie.

Det sene fæstevæsen på Turebyholm 1770-1860

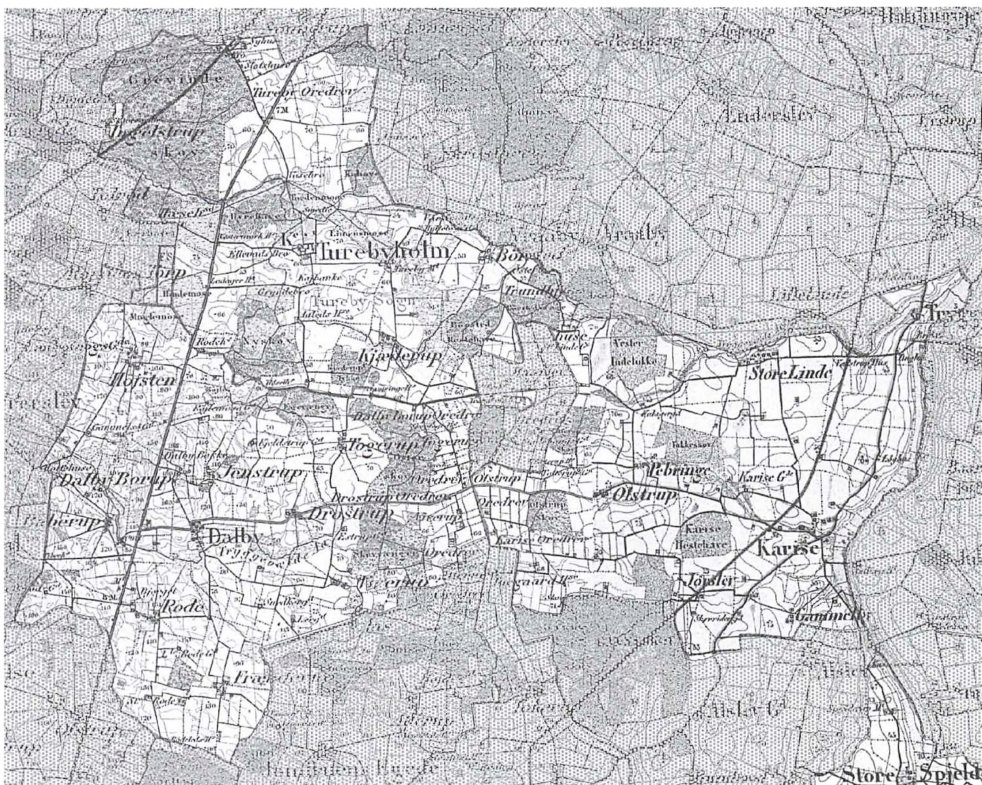
– Til alles bedste?

Når historikerne beskriver dansk landbrug efter 1770, er sigtet næsten altid at undersøge de mange bønder, som overgik fra at være fæstebønder til at blive selvejere. Der var dog en ganske stor gruppe, som forblev i fæste helt frem til 1860'erne¹ – om dem handler denne artikel. Omdrejningspunktet er fæsteforholdet og i særlig grad de engangsydelser, indfæstningen, og de årlige ydelser, landgilden, som bønderne skulle give til godsejeren for brugsretten til deres gård.

Et gods og dets besiddere

På det frugtbare Midtsjælland mellem det moderne Karise og Herfølge ligger godset Turebyholm. Turebyholm har siden 1750 og frem til i dag været ejet af Moltkeslægten, som har deres hovedsæde på Bregentved. Fra 1750 og frem til 1919 var Bregentved et grevskab, hvor Turebyholm hørte under, og dermed er Turebyholms skæbne tæt forbundet med Bregentveds.²

Grev Adam Gottlob Moltke var ud af en fattig tysk adelsslægt fra Mecklenburg, men formåede ved sin død at være en af Danmarks største jordbesiddere. A. G. Moltke var med til at gennemføre de tidligste landboreformer, og især udskiftningssagen var han en varm fortaler for, således hørte greven til den af de første, som inddrog overdrev til marker så tidligt som 1765.³ Efter A. G. Moltkes død overtog sønnen Joachim Godske Moltke grevskabet og fortsatte sin faders arbejde med at reformere godset med nye landbrugsmetoder. Turebyholm var derfor et gods med, må man tro, en stor udvikling, og det gør det til et interessant valg for at undersøge fæstevæsenets udvikling. Desværre er det bevarede kildemateriale fra Turebyholm ikke fyldestgørende for den tidligste del af perioden 1770-1800, så derfor inddrages, til at belyse perioden, fæstekontrakter fra hele grevskabet Bregentved. Til denne metode kan indvendes, at den implicit antager, at forholdene på Turebyholm Gods er identiske med forholdene på resten af grevskabet. Til denne indvending kan siges, at et grevskab som hovedregel var et administrativt hovedcenter, og det virker lidet sandsynligt, at man ville have store forskelle i fæsteforholdet på grevskabets enkelte godser. Sammenligner man forholdene i fæstekontrakter fra Turebyholm og resten af grevskabet Bregentved er de ikke overraskende også slående enslydende.⁴

Figur 1. Kort over Turebyholm med sognene Tureby, Karise, Dalby og lidt af Spjelderup, hvor fæsteforholdene undersøges i denne artikel. Turebyholm indgik i Bregentveds enorme godskompleks, der også omfattede hovedgårdene Tryggevejle og Juellinge. Atlasblad Store Heddinge 1:80.000, målt 1847. Copyright: Kort & Matrikelstyrelsen, Rentemestervej 8, 2400 København NV.

Det traditionelle fæstevæsen

Som på alle danske godser var fæsteforholdet mellem godsejeren og fæstebønderne bestemt ud fra de afgifter, som fæsteren skulle yde til godset.

Når en karl fæstede en gård, skulle han betale en fæsteafgift til godsejeren. Beløbet var opgjort i rede penge og var et engangsbetalt. Landgilden var – i modsætning til indfæstningen – en årlig afgift opgjort i tønder hartkorn, det vil sige rug, byg, havre og i sjældne tilfælde hvede. Hvor store afgifterne var, afhæng af høj grad af gårdens hartkornsberegning. Hartkornsberegningen var det officielle skattegrundlag og var opgjort efter den enkelt gårds ydeevne. Bereg-

Figur 2. Billede af Turebyholm set fra sydøst. Da A. G. Moltke overtog Turebyholm, lod han samtidig en ny hovedbygning opføre i den nyeste mode. Bygningen forekommer en anelse beskeden i forhold til forestillingen om 1700-tallets store pragtanlæg, men det har sin naturlige forklaring. Da Turebyholm ikke lå langt fra Bregentveds hovedbygning, var Turebyholm som hovedregel tænkt som et udvidet tehus, når for eksempel grevens gode ven kong Frederik d. 5. om sommeren kom forbi Bregentved. Kilde: GoOrganic, Turebyholm.

ningen havde således ikke rod i gårdens fysiske størrelse, men i hvor meget korn den kunne producere.

Hoveri

Artiklen vil primært fokusere på fæstetiltrædelse og fæsteoverdragelse samt afgifter fra fæstebonden til godsejeren, herunder indfæstningsafgiften og landgilden. Hoveriet vil ikke blive særskilt behandlet, selvom der er tale om en afgift med stor indflydelse på forholdet mellem fæstebonde og godsejer, som også eftertiden har hæftet sig meget ved. Når hoveriet ikke vil blive selvstændigt analyseret, skyldes det, at avlingshoveriet, den væsentligste hoveritype, blev fastsat på Bregentved via hoveriforeningen af 1792⁵ og dermed fastlåst for resten af den

undersøgte periode. Da det særligt er variationen i fæstebondens afgifter til godsejeren, som er interessant for artiklens fokus, ville en særskilt hoverianalyse næppe bidrage meget.

Et enkelt element skal dog nævnes. I godsregnskaber fra grevskabet Breghentved ses en mærkbar stigning i hoveripengene, som fæstebønderne skulle betale til godsejeren. Stigningen sammenfalder med tiden omkring udskiftningen på grevskabet omkring 1790'erne,⁶ men mere om dette senere.

Indfæstning

Den danske historiker Fridlev Skrubbeltrang fremførte, at det var normal praksis, at forældrene betalte hele eller en del af indfæstningssummen for deres søn.⁷ Fremgangsmåden gav meget god mening, da det ofte var faderens fæstegård, som sønnen overtog. Praksisen vidner også om, at indfæstningssummen var et meget stort beløb, som en ung karl ikke havde mulighed for alene at spare op. Dette forhold ses tydeligt også i indfæstningssummen på Turebyholm og Breghentved i perioden 1779-1779 og Turebyholm Gods 1805-1859.

	20	30	40	50	60	70	100	150	200	300	Gennemsnit
1779-1780	2	1									24
1784-1785			1		1					1	100*
1789-1790				2	1						55
1795		1		1			1				60
1796				1			2				83
1797				1			1				75
1798				1			2		1		112
1799				2		1	5	1	1		217

Tabel 1: Gennemsnitlig indfæstningsafgift 1779-1799. *Skyldes outlieren på 300 rigsdaler, uden denne er gennemsnittet 40 rigsdaler.⁸

	50	100	150	200	250	300	600	IO	Gennemsnit
1805-1820		1		2		2		2	220
1821-1830			2	4					183
1831-1840		3	2	3					150
1841-1851	1		1	2			1		240
1852-1859					1	6	1		331
I alt	1	4	5	11	1	8	2	2	-

Tabel 2: Gennemsnitlig indfæstningsafgift 1805-1859. IO = Ingen optegnelse.⁹

Indfæstningssummens størrelse tog traditionelt udgangspunkt i gårdens størrelse og stand, men som det ses ud fra tabel 1, kan der fra 1795 anes en tendens til, at indfæstningssummen lød på enten 50 eller 100 rigsdaler. Tenden- sen med en ens størrelsesafgift ses videre op gennem tiden 1805-1851, og selve beløbet fortsætter til og med at stige yderligere, således at afgiften fra 1820-1851 primært udgjorde 200 rigsdaler og fra 1852-1859 steg yderligere til 300 rigsdaler som gængs indfæstningsafgift. Udviklingen i indfæstningssummen kan umiddelbart være tegn på to ting: enten havde fæstegårdene på Tureby- holm stort set samme størrelse og stand, eller også var der tale om, at en ens- artet afgift administrativt var lettere overskuelig og derfor kunne betale sig på et så stort grevskab som Bregentved.

Den første mulighed lader sig hurtigt afvise. Af de bevarede fæstekontrakter ses, at gårdens størrelse sandsynligvis intet har med indfæstningsafgiften at gøre, da gårde på både fire og syv tønder hartkorn skulle betale den samme indfæstningsafgift.¹⁰ Det administrative argument lader sig derimod ikke af- vise så let – som vi videre skal se.

Indfæstningsafgift – en økonomisk tung byrde

Betydningen af indfæstningssummen i familiestrukturen rundt omkring på gårdene under Turebyholm ses tydeligt. Som nævnt var beløbet stort, og med de stigninger, som tabel 1 og 2 viser, ville det være mærkeligt, hvis det ikke også kunne sætte sine spor i den enkelte fæstebondes økonomi.

I folketællingen fra 1840 er den 83-årige Hans Sørensen fra Store Linde i Karise Sogn opført som gårdmand. På gården boede også Hans' søn, 37-årige Søren Hansen, som var gift med Marie Pedersdatter på 25 år, sammen havde ægteparret to børn. På gården var endvidere to karle på henholdsvis 24 og 20 år samt to piger på 19 og 17 år.¹¹ En normal husstand på en fæstegård kræve- de, at der var ansat en karl primært til at udføre gårdens hoveri til godset, hvorimod fæstebonden selv tog sig af fæstegårdens marker. Der var derfor en karl for meget på gården hos Hans Sørensen. Det tunge daglige arbejde på gården krævede en god fysik, og 83 år var en høj alder, så man må tro, at det reelt var sønnen Søren, som udførte arbejdet, men så længe faderen var opført som husbond på gården, undgik familien at skulle betale indfæstningssum- men.

Et andet tydeligt eksempel på samme ordning findes i fæsteprotokollen for Turebyholm. I 1849 fæstede Ole Hansen en gård efter sin mor. I folketællingen fra 1834 fremgår det, at moderen Birthe Olsdatter var 54 år og enke. På går- den var desuden tre sønner i alderen 20-24 år. Ole Hansen var den ældste og ugift.¹² 24 år var måske ungt, men ikke en umulig alder at gifte sig og fæste gård. Birthe Olsdatter var heller ikke for gammel til at gifte sig igen, men fol-

ketællingen viser, at hun frem til sin død omkring 1849 forblev enke og madmor på gården. Birthe har sikkert ikke været nødt til at gifte sig igen for at få en mand på gården, når hun havde tre voksne sønner, som kunne overtage den, men gården blev ikke overtaget af den ældste søn, Ole Hansen, før han var blevet 39 år omkring 15 år efter faderens død. Indtil da var Ole karl på gården, også efter at han i 1840 blev gift og hans brødre flyttede hjemmefra, og man derfor måtte ansætte en karl.¹³ Det er tydeligt, at man valgte at lade Birthe sidde som madmor på gården, for at man ikke skulle betale indfæstningssummen.

De ovenstående eksempler på omgåelse af fæsteafgiftens høje norm er kun nogle få udvalgte fra de mange, som findes i fæstebrevene fra Turebyholm. Metoden opstod på samme tid som indfæstningen for en gård ifølge tabel 2 lå på godt 200 rigsdaler, men også en anden økonomisk udvikling har uden tvivl været afgørende. I dansk landbrugshistorie taler man frem til 1930'erne om tre store kriser med godt 100 års mellemrum. En af disse kriser var perioden 1818-1828. Landbrugskrisen har muligvis gjort, at forældre ikke i samme grad som tidligere kunne betale indfæstningen for deres børn. Derfor var der muligvis en ekstra god økonomisk grund til at lade den forrige generation sidde så længe som muligt som fæstere på gården. Hvad dette har ført til af konflikter mellem den yngre og ældre generation kan vi ikke vide, men man kan gætte på, at det ikke må have været let for den unge karl ikke helt at kunne få foden under eget bord.

En anden løsning på at undgå den høje indfæstningsafgift kunne være en forhandling af beløbet mellem fæstebonden og godsejeren. I tabel 2 ses det, at den gennemsnitlige indfæstningsafgift falder betydeligt under (1821-1830) og umiddelbart efter (1831-1840) landbrugskrisen, således at normen synes at variere omkring de 150 rigsdaler. Dette kan tyde på, at forhandling har fundet sted.

I 1829 fæstede Lars Jensen en gård i Pebringe efter sin far. I indfæstning betalte han 150 rigsdaler, men fæstekontrakten skriver imidlertid, at indfæstningssummen oprindeligt havde været på 200 rigsdaler.¹⁴ Et andet eksempel på en nedsættelse findes fra Tureby Sogn. I 1835 fæstede Lars Rasmussen en gård efter sin afdøde fader. Fæsteafgiften var 100 rigsdaler, men fæstekontrakten opgiver, at der er givet et nedslag på 200 rigsdaler.¹⁵ Disse to fæstekontrakter er også blot to ud af mange, som viser en nedsættelse i indfæstningsafgiften, som forekommer i fæstebrevene fra Turebyholm.

Begge fæstekontrakter skriver i udgangspunktet den indfæstningsafgift, som ser ud til at være normen i den pågældende periode, og de to ovenstående eksempler giver indtryk af, at man har haft en fast norm, som man derefter har forhandlet ud fra. Nedsættelserne er også et udtryk for landbrugskrisen,

hvis økonomiske konsekvenser ligger forskudt, således at også generationen efter landbrugskrisen mærkede de økonomiske konsekvenser af, at deres forældre ikke havde mulighed for at spare en indfæstningssum op. Vejen frem til gården var derfor enten at lade den forrige generation sidde så længe som muligt eller forsøge en forhandling med godsejeren.

Den traditionelle indfæstningsfastsættelse efter gårdens stand og størrelse ser ud til at være blevet tilsidesat til fordel for en fast norm fra godset side, dog med mulighed for forhandling i svære tider som for eksempel landbrugskrisen. Normen var imidlertid mange penge for en almindelig fæstebonde. En karl uden forældrenes økonomiske hjælp skulle arbejde i årevis for at kunne betale en indfæstning. Forældres hjælp var derfor afgørende, en hjælp som blev vanskeliggjort med stigende indfæstningsbeløb og landbrugskrise. Det rejser nogle vigtige spørgsmål. For det første, hvordan forholdt indfæstningen sig i forhold til den årlige afgift, landgilden? For det andet, hvad var fordelene for godsejeren ved en sådan ordning, hvis fæstebønderne havde problemer med at betale?

Landgilden

Landgilden var at sammenligne med en leje for brug af jorden. Derfor var størrelsen af landgilde baseret på den enkelte gårds hartkornsberegning. Denne økonomiske sammenhæng har været den gængse opfattelse blandt landbrugshistorikere, og logisk er der ikke meget at diskutere i den sag. Det giver ganske enkelt ikke andet end god mening, at en større gård kostede mere om året end en mindre. Det var uden tvivl også det mest normale, men på Turebyholm gods var virkeligheden en ganske anden.

Ser man i de tidlige fæstekontrakter fra Turebyholm og Bregentved godser, ses, som man kunne forvente, at de store gårde har en højere landgilde end de mindste.

Selvom landgildens og gårdens størrelse hænger sammen, er der enkelte elementer, som giver grund til overvejelse. Skrubbeltrang udregnede, at den gennemsnitlige landgilde for en sjællandsk fæstegård for perioden indtil ca. 1800 var mindst en tønne rug, 4-6 tønder byg og sjældent over to tønder havre.¹⁷ Sammenstilles det med tabel 3, ses det, at mængden af rug kun næsten når Skrubbeltrangs udregning. På Turebyholm og Bregentved løb den gennemsnitlige landgildeydelse i rug op i tre tønder, altså en tønne mindre end det sjællandske gennemsnit. Havrebetalingen derimod er på Turebyholm og Bregentved højere end gennemsnittet og udgør hele tre tønder. Som udgangspunkt var det på Turebyholm og Bregentved en lavere gennemsnitlig landgilde end andre steder på Sjælland. Mere om denne gennemsnitlige lave landgilde senere.

	Kornlandgilde			Hartkornsberegning
	Rug	Byg	Havre	
1771	1	6	3½	8 tdr. 4 skp. 2 f. 1 alb
1771	1	6	3 ½	8 1/3 tdr. 4 skp. 2 f 1 alb.
1771		2	4	7 tdr. ¼ alb.
1776		2	2	6 tdr. 2 skp 1 f. 2 ¼ alb
1776		2	2	6 tdr. 2 skp 1 f. 2 ¼ alb.
1776		5	4	7 tdr. 1/7 alb.
1777		7	7	8 tdr. 2 skp. 1 alb.
1777		2	4	7 tdr. 1 1/5 alb.
1777		2	4	7 tdr. 1 1/5 alb.
1777	1	4	1	7 tdr. 5 f. 1/3 alb.
1777		5	4	7 tdr. 1/7 alb.
1780	1	4		8 tdr. 5 skp. 3 f. 1 alb.
1780		3	1	7 tdr. 1 skp. 3 f. 1 ½ alb.
1780		2	7	8 ½ tdr. 2 skp. 1 f.
1781		2	4	7 1 ¼ alb.
1782		2	7	8 tdr. 2 skp. 1 f. 2 1/11 alb.
1782		2	7	8 tdr. 2 skp. 2 1/11alb.
1783	4	2	2	7 tdr. 1 5/7 alb.
1784	3	3		5 tdr. 5 skp 1 f.
1784		3	1	7 tdr. 1skp. 3 f.
1784	3	4		4.tdr. 2 f. 4 alb.
1785		2	2	6 tdr. 2 skp. 1 f. 2 ¼ alb.
1792	2	4	2	7 tdr. 3 f. 1 alb.
Gennemsnit	0,7	3	3	-

Tabel 3: Kornlandgilde i tønder og hartkornsberegning, fordelt på 23 fæsteindgåelser under grevskabet Bregentved 1771-1792.¹⁶

En ens landgilde

Landgilden på Turebyholm var altså lavere end gennemsnittet, hvilket i sig selv er mærkeligt, men mere mærkeligt er det imidlertid, at landgilden på Turebyholm udviklede sig til at være ens for alle fæstegårde uanset størrelsen på hartkornet.

	Kornlandgilde				Hartkornsberegning	Fæste- kontrakt- nummer*
	Rug	Byg	Havre	Hvede		
1806	2	4	2		7 tdr. 1 skp. 5/7 alb	1
1809	2	4	2		5 tdr. 5 skp. 2 ¼ alb	2
1811		4	2	2	6 tdr. 5 skp. 2 3/8 alb	3
1816		4	2	2	7 tdr. 4 skp. 2 alb.	4
1819	2	4	2		7 tdr. 4 skp. 2 alb.	5
1820	4	4	2		6 tdr. 5 skp. 2 3/8 alb.	6
1824	2	4	2		4 tdr. 7 skp. 1/3 alb.	7
1824	2	4	2		4 tdr. 7 skp. 1/3 alb.	8
1824	2	4	2		7 tdr. 4 skp. 2 f.	9
1828	2	4	2		4 tdr. 7 skp. 1/3 alb.	10
1829	2	4	2		7 tdr. 4 skp. 2 alb.	11
1829	2	4	2		4 tdr. 7 skp. 1/3 alb	12
1830	2	4	2		4 tdr. 7 skp. 1/3 alb	13
1831	2	2	2		4 tdr. 7 skp. 1/3 alb.	14
1833	2	4	2		4 tdr. 7 skp. 1/3 alb	15
1835	2	4	2		7 tdr. 6 skp 1 1/8 alb	16
1836	2	4	2		7 tdr. 6 skp. 1 3/8 alb	17
1837	2	4	2		7 tdr. 6 skp. 1 3/8 alb	18
1839	2	4	2		5 tdr. 5 skp. 1 f. 2 ½ alb	19
1840	2	4	2		7 tdr. 4 skp. 2 alb.	20
1840	2	4	2		4 tdr. 7 skp. 1/3 alb	21
1841	2	4	2		6 tdr. 5 skp. 2 3/8 alb	22
1844	2	4	2		4 tdr. 7 skp. 1/3 alb	23
1845	2	2	2		5 tdr. 5 skp. 1 f. 2 ¼ alb	24
1849	2	2	2		6 tdr. 2 skp. 2 alb	25
1850	2	4	2		8 tdr. 1 skp. ¼ alb.	26
1853	2	4	2		5 tdr. 2 skp. 2 alb	27
1853	2	4	2		5 tdr. 2 skp. 2 alb	28
1853	2	4	2		6 tdr. 1 skp. 3 f. 2 ¼ alb	29
1853	2	2	2		6 tdr. 1 skp. 1 f. 2 ½ alb	30
1856	2	4	2		6 tdr. 1 skp.	31
1859	2	5	2		6 tdr. 5 skp. 3 f. 2 ¼ alb	32
1859	2	4	2		4 tdr. 1 skp. 3 f.	33
1859	2	4	2		5 tdr. 2 skp. ¼ alb.	34

Tabel 4: Kornlandgilde i tønder og hartkornsberegning, fordelt på 34 fæstere i Tureby og Karise sogne 1805-1859. * Egen nummerering.¹⁸

Tabellen viser med tydelighed, at en enslydende landgilde er opstået. Tabel 3 viser, at en fæstebonde allerede i 1792 betalte den landgildemængde, som skulle blive den gængse for alle gårde uanset størrelse. Undersøger man landgildemængden i 1792-1806 på Bregentved, finder man den samme tendens.¹⁹ Det vidner om, at der i 1792 er sket et skifte i landgildesystemet. Skiftet bekræftes yderlige af følgende.

Den 15. juni 1792 blev det via kongelig forordning muligt at ændre i fæstegårdens afgifter ved fæsteindgåelse og efter, at udskiftningen var færdiggjort.²⁰ Tanken er derfor nærliggende, at 1792-forordningens juridiske indgang til at ændre gårdens landgildemængde har været årsagen til ændringen af landgilden, da man herigennem havde fået den juridiske hjemmel. Formentlig sker ændringen af landgilden i 1792, men for yderligere at argumentere for denne påstand, må man inddrage udskiftningsprocessen i Tureby og Karise sogne, da udskiftning var en præmis for ændringer i landgilden. Efter A. G. Moltkes begyndende reformer i 1765 fortsatte hans søn, Joachim Godske Molke, udskiftningsprocessen, og allerede i 1795 var udskiftningen af grevskabet Bregentved og dermed også af Turebyholm – herunder godsets gårde i Tureby og Karise – fuldført.²¹ Dette sandsynliggør yderligere, at man allerede fra 1792-forordningens indførelse er begyndt på grevskabet at indføre den nye ensartede landgilde. Men at man fra godsets side ændrede landgilden, fordi lovgivningen muliggjorde det, forklarer ikke, hvorfor man ensliggjorde landgilden?

Ens landgilde – hvorfor?

Den ens landgilde har ikke nogen umiddelbar økonomisk forklaring. Tanken om, at usædvanligheden skyldes, at man, da man ensgjorde landgilden, glemte også at ensgøre hartkornet, kan ikke undgå at melde sig. Denne mulighed lader sig dog hurtigt afvise. Hartkornsberegningen var skattegrundlag, og betalte bønderne ikke deres skat, skulle godsejeren stå inde for dem. Det virker derfor lidet sandsynligt, at godsadministrationen ikke skulle have opdateret de enkelte gårdes hartkornsberegning.

At hartkornsberegningen ikke er blevet ensgjort ses ud af en bevaret jordebog over grevskabet fra 1867.²² I denne findes endnu gårde på fire tønder hartkorn og otte tønder hartkorn med samme landgildeangivelse på to tønder rug, fire tønder byg og to tønder havre.

En mulig forklaring på det usædvanlige forhold i tabel 4 kunne være evt. store uligheder i gårdenes andre udgifter til godset, som dermed kan sandsynliggøre, at disse var blevet afstemt efter hartkornsstørrelsen.

Landgilden bestod, som nævnt, ikke kun af en kornafgift, men indeholdt også en pengeafgift. Havde denne afgift en betydelig størrelse, og varierede den efter gårdens størrelse, kunne man argumentere for, at pengelandgilden frem for

kornlandgilden var afledt af hartkornsberegningen. Dette kan imidlertid ikke have været tilfældet for gårdene i tabel 4, da samme pengelandgilde angives.²³ En anden afgift til godset var hoveri og hoveripenge. At mængden af hoveri var afstemt efter gårdens hartkorn virker næppe sandsynligt, da avlingshoveriet havde været fastsat mellem godsejeren og fæstebønderne på grevskabet siden 1792.²⁴ Avlingshoveriet var ganske vist ikke det eneste hoveri, fæstebønderne skulle forrette for godsejeren: kørsler, udbedring af fx veje og bygninger samt hegning hørte tillige under hoveriet. Det virker dog ikke logisk, at disse arbejdsopgaver skulle afhænge af besiddelse af en stor eller mindre gård. Til hoveriet hørte også en pengeafgift. Denne ser ikke ud til at variere fra gård til gård, men dog fra by til by. Dette gør det stadigvæk ikke afgørende i forhold til fastsættelsen af landgilden. Som nævnt steg disse hoveripenge betragteligt i tiden omkring udskiftningen som følge af det meget ekstra hoveriarbejde, som udskiftningen påførte fæstebønderne. Det kan man måske formode kunne betyde en lavere landgilde for en periode, men at stigningen i hoveripengene grundet udskiftningen skulle være en årsag til, at man fra godsets side valgte at ændre landgilden mange år fremover, er dog mere tvivlsomt.

Hoveriforpligtelsen medfører en mulighed mere. I 1820 fik den første fæstebonde afløst hoveriet imod en pengeafgift.²⁵ En sådan frikøbelse har været meget dyr for fæstebonden, fordi beløbet udgjorde en betragtelig engangsudskrivning. En sådan betaling kunne derfor måske medføre lavere beløb i fæstebondens landgilde. At afløsningsafgiften har sat sig spor i forhold til landgildeafgiften er derfor muligt, som det vises senere, men at hoveriafløsningen skulle være svaret på tabel 4's usædvanlighed, modsvares af, at kun én af tabel 4's gårde har fået afløst hoveriet.

Indfæstning og landgilde – et økonomisk system?

Ingen af de andre årlige udgifter kan altså med rimelig antages at være fastsat ud fra gårdens hartkornsberegning, således som landgilden traditionelt var. Det efterlader i princippet endnu en mulighed, nemlig om hartkornsberegningen kan være udslagsgivende for en engangsafgift som indfæstningsafgiften, men det modsvares af forrige afsnit, som viste en tydelig tendens til en gængs normangivelse på godt 200 rigsdaler, dog med mulighed for forhandling, i presede økonomiske situationer som fx landbrugskrisen.

Den traditionelle opfattelse – at landgilden og indfæstningen var fastsat efter gårdens hartkornsberegning – har vist sig ikke at være korrekt ved Turebyholm. Derfor bliver det første af de spørgsmål, som jeg stillede i foregående afsnit ekstra relevant: hvordan forholdt indfæstningen sig over for landgilden?

For at kunne skabe et billede af forholdet mellem landgilde og indfæstning omregnes den enkelte gårds landgilde om til rigsdaler efter kapiteltaksten for

det år, som fæstekontrakten er indgået. Beløbet deles herefter med indfæstningssummen og resultat bliver tabel 5, som viser hvor mange år, en fæstebonde i gennemsnit skulle betale landgilde for at betale en indfæstningssum.

	0-3	3-5	5-7	7-9	9-	IO	Antal års landgildebetaling
1805-1820	1	2	1		1	2	4,8
1821-1830			3		3		9,9
1831-1840	1	2	2	2			5,4
1841-1851	1		2		2		10,4
1852-1859		1	4	3	1		7,3
I alt	3	5	12	5	7	2	—

Tabel 5: Indfæstningsafgift omregnet til antal års landgilde 1805-1859.²⁶

Som ved tabel 2 er der også her variation såvel inden for de enkelte perioder som mellem perioderne. Variationen inden for de enkelte perioder er blot et resultat af variationen i indfæstningsafgiften, se tabel 2, mens der er flere faktorer bag variationen mellem de enkelte perioder.

Som det fremgår af tabel 5, sker der en fordobling af antal år fra perioden 1805-1820 til perioden 1821-1830. Dette synes paradoksalt, da indfæstningsafgiften faktisk er faldende i samme periode, hvilket isoleret set ville føre til et lavere antal år. Når forholdet tværtimod stiger, skyldes det, at kapitelstaksterne for kornet falder endnu mere, hvilket gør landgildens omsatte værdi i rigsdaler betragteligt lavere. 1831-1840 falder forholdet igen næsten til niveauet for 1805-1820. Dette skyldes en kombination af, at kapitelstaksterne igen er steget en anelse samtidig med, at indfæstningsafgiften, tabel 2, fortsætter nedad i værdi. 1841-1851 viser igen en fordobling af antallet af år, men dette skyldes primært en outlier på 600 rigsdalers indfæstningsafgift. Ser man bort fra denne fæstegård, ligger antallet af år på knap syv, altså stadig en stigning, men ikke voldsomt mere end den foregående periode. Tilsvarende gør sig gældende for den sidste periode 1852-1859.

Betydningen af ovenstående kan gøres konkret ved *Jens Jensens* eksempel. I 1824 fæstede Jens Jensen en gård i Kjældrup by.²⁷ Ifølge folketællingerne forblev han i fæste på gården til i hvert fald 1855.²⁸ Han findes ikke i folketællingen for 1860, hverken som gårdmand eller aftægtsmand.²⁹ Man må derfor antage, at han er afgået ved døden mellem 1855 og 1860. Det betyder, at han havde gården i fæste i mindst 31 år. I indfæstningsafgift betalte han i 1824 200 rigsdaler, og landgilden var to tønder rug, fire tønder byg og to tønder havre svarende til knap 13 rigsdaler. Størrelsen på indfæstningsafgiften svarer såle-

des, efter kapiteltaksten for fæstetiltrædelsesåret 1824, til over 15 års landgilde. Det vil altså sige, at Jens Jensen i indfæstningsafgiften havde en ekstraomkostning på hele 50 %.

Figur 3. Idealbillede af 1700-tallets fæstebonde. Der findes ikke mange billeder af fæstebønder fra 1700-tallets Danmark. Dette billede er ment som et idealbillede på den lykkelige og gudsfrygtige bonde. På Turebyholm var smilet måske knapt så lykkeligt med den store økonomiske byrde fra indfæstningssummen, som fx Jens Jensen fra Kjælderup måtte udholde. Kilde: V. E. Clausen: Det folkelige danske træsnit i etbladstryk 1961 fig. 26.

Indfæstningsafgiften kan derfor siges at have udgjort en betragtelig sum, selv om Jens Jensen muligvis har fået økonomisk hjælp fra forældrene. Jens Jensens eksempel er måske ikke repræsentativt, da gennemsnittet for indfæstningsafgiften for den periode, hvor han tiltrådte sit fæste, er på knap 10 års landgilde, jævnfør tabel 5. Generelt kan siges, at med en fæsteperiode på 30 år vil den gennemsnitlige indfæstningsafgift i denne periode svare til en ekstraomkostning på 33 %, hvilket stadig må betragtes som betragteligt. Men hvordan – udover de åbenlyse økonomiske konsekvenser – påvirkede den høje merafgift reelt Jens Jensens og de andre fæstebønders liv?

En så betydelig engangsudgift, som indfæstningsafgiften udgjorde generelt og for Jens Jensen i særdeleshed har uden tvivl medvirket til at fastholde fæstebonden på den gård, han havde fæstet. Rent juridisk kunne Jens Jensen have afstået fæstet godvilligt og fæstet en anden gård på et senere tidspunkt, men den høje meromkostning, som indfæstningsafgiften udgjorde, har reelt bundet ham til gården. Dermed ikke sagt, at det alene var indfæstningsafgiften, der fastholdt den enkelte fæstebonde på gården.

Den høje indfæstning ser altså ud til i praksis at have bundet fæstebonden

til gården og dermed også til godset længe efter stavnsbåndet var ophævet. Dog skal det bemærkes, at tallene i tabel 5 som nævnt er beregnet ud fra kapiteltaksten for det år, det enkelte fæste er indgået. Denne fastfrysning tager naturligvis ikke højde for, at prisudviklingen i hele fæsteperioden har haft betydning for indfæstningsafgiftens relative betydning for den enkelte fæstebonde. For eksempel ville en efterfølgende stigning i kapiteltaksterne få antallet af års landgilde, som indfæstningen ville repræsentere, til at falde tilsvarende. Det ændrer dog ikke på, at tabel 5 giver et billede på, hvilken størrelse indfæstningssummen har repræsenteret for den enkelte bonde på det afgørende tidspunkt, hvor han har indgået fæstekontrakten.

Landgilde og indfæstning – muligheder for forhandlinger?

Enkelte landgilder i tabel 4 afviger fra normen, og det kunne være interessant at se, om der også her var en sammenhæng med gårdens indfæstningssum.

Det tydeligste eksempel på en sammenhæng kan ses ud fra fæstekontrakt nr. 24. Ole Larsen fæstede i 1845 en gård i Olstrup efter sin bror. Indfæstningsafgiften udgjorde 50 rigsdaler,³⁰ hvilket ifølge tabel 4 er meget lavt, da normen i perioden 1805-1851 synes at udgøre 200 rigsdaler.

Den lave indfæstningsafgift kan antyde, at gården har været meget misvedligeholdt, mens den var i fæste under Ole Larsens bror. Ifølge folketællingen har den gifte Ole Larsen reelt drevet gården som gårdbestyrer fra 1834, mens hans svigerinde fortsat sad på gården i fæste.³¹ Godsejeren har dermed haft mulighed for at se Ole Larsens evner som fæster an. Da fæsteovertagelsen finder sted, kunne det derfor være sandsynligt, at godsejeren har haft en fornemmelse af Ole Larsens evner som værende gode og derfor i særlig grad har ønsket ham som fæster på gården. Da indfæstningsafgiften i forvejen var lav, har det ikke været muligt at sænke den yderligere, men man har måske til gengæld sænket landgilden.

Dette kan sandsynliggøres yderligere, hvis man inddrager fæstekontrakt nr. 31 fra 1856. I kontrakten står, at *Lars Olsen*, Ole Larsens søn, overtog gården efter sin far. På dette tidspunkt var indfæstningen steget til 300 rigsdaler, og landgilden udgjorde normen efter tabel 4.³² Man kan derfor argumentere for, at den tidligere landgilde var et udtryk for en forhandling gjort ved fæsteindtrædelsen grundet gårdens stand, hvilket bekræftes af, at gården godt 10 år efter ligger på niveau med andre gårde under Turebyholm både med hensyn til indfæstningsafgiften og landgilden. En anden mulighed er, at man i 1845 fra gods-ejerens side blot ønskede at fæste gården ud og ikke havde nogen præferencer for nogen og derfor har sat landgilden ned for at gøre gården attraktiv.

Det tredje eksempel på landgildenedsættelse omhandler fæstekontrakt nr. 14. *Anders Christensen* fæstede i 1831 en gård i Kjælderup efter sin mor.³³ Som

det fremgik af kapitlet om fæstetiltrædelse, medførte landbrugskrisen, at mange gårde forblev i fæste så længe som muligt hos den ældre generation, for på denne måde at spare indfæstningsafgiften. Gård nr. 14 havde en indfæstningsafgift på 200 rigsdaler, som udgjorde normen for perioden. Man kan argumentere for, at landgildenedsættelsen i dette tilfælde er et udslag af forhandling i fæstesituationen. Landbrugskrisen var ovre, men den havde økonomiske konsekvenser år frem. Fæsteren har i forhold til andre været i stand til at lægge indfæstningsafgiften, men for at hjælpe gården fremad i det vanskelige kølvand på landbrugskrisen, har man til gengæld nedsat landgilden.

Forhøjelser findes der to eksempler på i tabel 4, og i begge eksempler skal årsagen findes i indfæstningsafgiftens størrelse.

I 1820 fæstede *Anders Hansen* sin faders gård i Jørlev. Fæstekontrakten (nr. 6) opgiver landgilden til fire tønner rug, fire tønner byg og to tønner havre, altså en forhøjelse af normen med to tønner rug. Indfæstningsafgiften opgives til 100 rigsdaler,³⁴ hvilket er lavt efter normen i tabel 4, hvor normen på 200 rigsdaler synes at etablere sig i perioden 1805-1820.

I 1859 fæstede ovennævnte *Anders Hansens* søn, *Peder Andersen*, gården i Jørlev. På dette tidspunkt var landgilden yderligere forhøjet med en tønne rug, og indfæstningsafgiften ligeledes forhøjet til 250 rigsdaler.³⁵ De 250 rigsdaler var en betragtelig forhøjelse i forhold til den tidligere indfæstning, men lå stadig 50 rigsdaler under tabel 4's norm på 300 rigsdaler for 1851-1859.

Da *Anders Hansen* fæstede gården 1820, havde landbrugskrisen været en realitet i to år, så umiddelbart ville det være mere logisk, hvis landgilden da var blevet nedsat. At dette imidlertid ikke skete, må skyldes den efter tiden lave indfæstningsafgift på 50 % af normen. Godsejeren har sandsynligvis ikke kunne forhøje indfæstningen, muligvis på grund af gårdens stand og/eller krisen. 100 rigsdaler ville *Anders Hansen* med stor sandsynlighed ikke have mulighed for at skaffe, og derfor har godset måske forsøgt at indtjene noget af det tabte ved en forhøjelse i landgilden, som var en årlig mindre udgift i forhold til indfæstningen.

Da *Peder Andersen* overtog gården i 1859, var landbrugskrisen afsluttet, men at forhøje indfæstningsafgiften med 150 rigsdaler for at møde normen, ville være voldsomt. Det er tvivlsomt, om faderen, *Anders Pedersen*, havde haft mulighed for at spare et så stort beløb sammen til sin søn. Derfor har godset ikke bragt indfæstningen på niveau med normen, men yderligere øget landgilden, og derved hævet den samlede afgift til godset.

Som det ses ud af ovenstående eksempler, blev der givet nedsættelse eller forhøjelse i landgilden ud fra indfæstningen på gården. Det er derfor ganske tydeligt, at de har været afstemt efter hinanden og ikke som traditionelt efter gårdens hartkornsstørrelse.

Som det er fremgået, var landgilden på Turebyholm og Bregentved gennemsnitlig lavere end på resten af Sjælland, og den ensliggjorte landgilde var heller ikke at betegne som høj. Det er derfor nærliggende at tro, at man har haft en tradition for en lav landgilde på godserne. Var landgilden lav, var indfæstningen til gengæld meget høj. Ifølge tabel 2 begyndte indfæstningssummen sin markante stigning fra omkring samme tidspunkt, hvor man ensliggjorte landgilden. Dette sammenfald er næppe tilfældigt og peger også i retning af en økonomisk forbindelse mellem de to afgifter.

Landgilden kan beskrives som en leje for brug af jorden og bygningerne og indfæstningssummen som en slags moderne indskud for at komme ind på gården. Drager man en parallel til et nutidigt lejeforhold kan man sige, at indskuddet på gården har været meget højt, men huslejen har derimod været sat meget rimeligt i forhold til dette. Det er muligt, at man på denne måde har valgt at kompensere for den meget høje indfæstning ved at sætte en lav landgilde, som det var muligt at betale, således at man, når man var kommet ind på gården, var i stand til at betale sine afgifter til godset. Som det viste sig, gav den høje indfæstning stabilitet til godset, idet fæstebøndernes gode muligheder for at betale landgilden til tiden tilførte også godset stabilitet.

Stabilitet frem for profit?

At en lav landgilde har været en måde at opnå stabilitet på støttes af, at landgilden på Turebyholm og Bregentved gennemsnitlig var lav i forhold til sjællandske forhold generelt. En lav landgilde betød som hovedregel, at jorden ikke gav stort udbytte. Således var landgilden på Sjælland væsentlig højere end i det sandede Vestjylland, hvilket taler for, at landbrugsjorden skulle være rig på Turebyholm og Bregentved. Det bekræftes også yderligere af landøkonomen Begtrup³⁶, der beskriver jorden på godserne som noget af den bedste landbrugsjord i Danmark. Det kan derfor tænkes, at den lave landgilde også før 1792 har været en måde at få økonomisk stabilitet på godset, ved at opregne en landgilde, som der var stor sandsynlighed for at fæstebønderne kunne betale og dermed undgå udsættelser og eftergivelser. Det er muligt, at man fra godsets side har valgt at lade indfæstningen stige voldsomt i stedet, fordi man har vidst, at den nye fæster ofte fik beløbet eller en del heraf med hjemmefra.

Fremgangsmåden virker i teorien logisk og fordelsmæssig, men i praksis fik den et andet resultat, nemlig at fæstebønderne undgik den høje indfæstningssum ved formelt at blive i fæstet indtil deres død, mens de reelt tidligere overdrog driften af deres fæstegård til den næste generation. Den lave landgilde kan altså have været et meget bevidst valg, men at landgilden var lav forklarer

stadigvæk ikke, hvorfor godset i 1792 valgte at gøre den ens for alle gårde og dermed snyde sig for den merfortjeneste, som en stor gård kunne give frem for en mindre gård. Det virker ud fra et økonomisk synspunkt ikke som en logisk tankemåde.

Høj indfæstning og lav landgilde – merindtjening, stabilitet og administrativ fordel?

Som afsnittet omkring indfæstningen viste, kunne den høje indfæstningssum give godset en merfortjeneste på mellem 33 og 50 % i forhold til landgilden. Dette gjorde landgilden mindre interessant fra et økonomisk synspunkt og bringer tankerne hen imod, at man i stedet har set indfæstningen som den store indtjeningsmulighed. Der er ganske givet også kommet store indtægter ind på denne bekostning, men der var meget langt i mellem fæsteoverdragelserne på den enkelte fæstegård. De formelle lange fæsteperioder gør derfor, at den store merfortjeneste på indfæstningen ikke alene kan forklare dens ens landgilde og den tabte merfortjeneste på de store gårde.

Greverne Moltke var nogle af Danmarks allerstørste jordbesiddere. En sådan godsrigdom har krævet meget tid at administrere. En undersøgelse af fæstekontrakter fra andre godser under Moltke, viser at man også her havde en enslydende landgilde.³⁷ I alt tyder meget på, at alle fæstegårde fra 1792 får ens landgilde. Det kan tyde på, at mængden af fæstegårde har gjort, at man fra godset har vægtet et administrativt argument højere end meget stor merfortjeneste. Med et stort antal fæstegårde havde godset råd til ikke at presse landgilden op. Det store antal fæstegårde kan have gjort, at selvom der gik lang tid mellem fæsteovertagelserne på den enkelte gård, har det i det store billede ikke betydet meget for godsets økonomi, da der altid var nogen, som fæstede en gård på godserne. Det har derimod været vigtigt at finde en overskuelig måde at administrere de store godser på.

Det var altså ikke afgørende for godsets overlevelse at tjene stort på landgilden, eller at indfæstningen blev trukket længere, end det reelt var tilfældet. Godsets størrelse har muligvis været en afgørende grund til de økonomiske forhold mellem fæstebonde og godsejer, men et andet element for den manglende hårdere profilering af fæstebøndernes afgifter kan muligvis findes i gods-ejerens selvpfattelse, hvori han opfattede sig selv som fæsterbøndernes husbond og beskytter.

Den omsorgsfulde eller profiterende godsejer?

*»[...] min fornemmeste øjemærke alle tider er og har vøren at se og ophjælpe og bringe i velstand mine samtlige bønder og ikke tåle at se dem ruineret eller bragt på knæ«.*³⁸ Brev fra A. G. Moltke til godsinspektør Hoffmann, 1761.

Citatet ovenfor omhandler den første grev Moltkes økonomiske hjælp på 2000 rigsdaler til køb af heste for bønderne på blandt andet Turebyholm. Den danske historiker Peter Henningsen forsøger at opstille to typer af godsejere³⁹ – den uraisonable og den raisonable. Den første var drevet af profit og havde ofte en borgerlig baggrund, hvorimod den anden var af adelig baggrund og opfattede sit gods som en husstand, hvori han selv var husbond. I Henningsens fremstilling er de to typer opstillet som elementære modsætninger, men træk fra begge typer kan findes i greverne Moltke. Man havde en stor merfortjeneste på indfæstningssummen, men til gengæld var landgilden grundet godsets størrelse rimelig. Undersøger man andre træk i godsadministrationen på Turebyholm, fremstår dobbeltheden tydeligere.

A. G. Moltkes er af eftertiden blevet kendt som tilhænger af landbrugsreformerne.⁴⁰ Reformerne havde til formål at effektivisere landbruget og gøre op med den gamle landsbystruktur. Det krævede at fæstebønderne blev oplært i at tænke i nye baner. Motivet til interessen for reformbevægelsen kan være at skabe givende forhold for godsets fæstebønder og dermed efterleve adelstandens kodeks om at opdrage og disciplinere fæstebønderne. Moltke fremstår derfor som et tydeligt eksempel på Henningsens idealmodel for en adelig, raisonabel godsejer.⁴¹

Figur 4. Portræt af greve Adam Gottlob Moltke. A. G. Moltkes portræt malet i den for tiden moderne intime form, uden meget pragt. Beslutsomheden lyser ud af billedet, men bag det lidt hårde ydre var måske en godsejer, som i høj grad bekymrede sig om sine fæstebønder. Kilde: Det Kongelige Bibliotek.

Endnu et motiv til opdragelse af godsets bønder kan tolkes ud af Moltkes oprettelse af et legat for vævning og husflid, men i dette tilfælde behøver motivet ikke være entydigt. Det kan nemlig også tolkes som et eksempel på den modsatte af Henningsens opstillede idealmodeller – som den borgerlige, uraisable godsejer. Moltkes oprettelse af legatet kan opfattes som et forsøg på at skabe interesse for husflidsprodukter, som kunne give en ekstra indtjening. At husflidsproduktion kunne øge godsejerens indtjening, argumenterede bl.a. den samtidige Jens Lange på det sydfynske gods Rødkilde for.⁴² Dermed kan legatopretning ses som værende motiveret også af Moltkes egeninteresse. På samme måde som merfortjenesten på indfæstningssummen.

J. G. Moltke fortsatte i 1818 traditionen for legatopretning med et legat på 15.000 rigsdaler for at fremme agerdyrkningen og husflid. Legatet var tiltænkt dem, som viste den største høst og fremgang.⁴³ Sammenholdes særligt opfyldelsesbetingelserne for legatet med Henningsens tese om den adelige godsejer som en opdragende og disciplinerende figur, kan man tolke, at legatet sandsynligvis har været tiltænkt både som gulerod og pisk. J. G. Moltke har uden tvivl set en fordel i at kunne skabe flittige og gode fæstere som forbillede for de mindre gode, der misvedligeholdte og udpinte jord og ejendom, så værdien og ikke mindst indtjeningen faldt. Den lave landgilde gjorde på samme måde, at gården forblev i fæste, og det var til gavn for både fæster og godsejer.

Afsnittets indledende citat vidner om, at A. G. Moltke var drevet af det adelige kodeks for godsadministration, som Henningsen betegner som en moralsk økonomi. Den moralske økonomi er funderet på, at godsejeren ikke udnyttede fæstebønderne ud over sædvanens grænser.⁴⁴ Godsets udbytte skulle derfor primært anvendes til at opretholde godsejerens adelige livsstil⁴⁵ og ikke tjene til større profit. Hvilket også passer fint i tråd med, at landgilden er lav og rimelig, og at indfæstningen kan trækkes længere end en rent profiterende tankegang ville tillade, fordi godsets indtægter i dette tilfælde var stor nok til at opretholde en adelig livsstil. Et sådant sigte giver ikke anledning til megen interesse for udvikling af nye metoder, sådan som Moltke gennem sit virke med reformtiltagene havde vist, eller til at ensliggøre godsets udgifter med administrationseffektivitet for øje. En administrationseffektivitet, som igen kan være et udtryk for et adeligt godssyn, som det tidligere er nævnt.

A. G. Moltke kan derfor ikke placeres som den traditionelle adelige godsejer. Den borgerlige godsejer havde som udgangspunkt profit for øje, så heller ikke i denne gruppe kan Moltke med ret placeres. Han efterlod Bregentved med en samlet gæld på 200.000 rigsdaler til sin søn.⁴⁶ Det vidner ikke umiddelbart om at ville profitere, men på en anden side koster det ofte penge at tjene penge, forstået sådan, at da J. G. Moltke overtog grevskabet, var de reformerende tiltag sat i gang, men endnu ikke fuldført. Den øgede indtjening kom derfor først

i den næste generation, og måske derfor var det muligt for J. G. Moltke at betale gælden ud allerede i 1810.⁴⁷ Den generelle prisudvikling kan naturligvis også have gjort det lettere for J. G. Moltke at betale gælden ud.

Involveringen i den tidlige reformbevægelse og legatoprettelserne er eksempler på, at Henningsens skarpe opdeling mellem hhv. adelige/raisonable og borgerlige/uraisnable godsejere er idealtyper, der ikke uden videre kan anvendes empirisk. De første to generationer af Moltkeslægtens engagement i landboreformerne og legatoprettelse behøver som udgangspunkt ikke at være udtryk for det ene eller det andet, men kan være begge dele.

Figur 5. Portræt af greve Joachim Godske Moltke. J. G. Moltke overtog Bregentved efter sin fader og skulle vise sig at have økonomisk gode evner. Selv – fortælles det – var greven af natur sparsommelig og gik til hverdag helst i en gammel hverdagskåbe. Kilde: Det Kongelige Bibliotek.

Til alles bedste?

Fæsteforholdet på Turebyholm gennemgik i perioden en stor økonomisk forandring. Det store skel synes at være sket omkring udgivelsen af den kongelige forordning af 15. juni 1792, hvori godsejeren kunne ændre afgifterne.

Fra omkring 1795 etablerede sig faste normer for indfæstningsafgiften, og disse normer varierede som følge af udviklingen i landbrugskrisen. Krisen havde tydelige, men forskudte effekter, herunder markant faldende gennem-

snitlige indfæstningsafgifter. Selvom indfæstningsafgifterne under landbrugs-krisen i gennemsnit faldt, udgjorde denne fastsatte pengeafgift en stadig større byrde for fæstebønderne, da stærkt faldende kornpriser gjorde det svært at tjene tilstrækkeligt til at kunne lægge betydelige pengebeløb til side til næste generation. Det førte til, at den ældre generation formelt blev siddende på gården og først ved deres død overgav fæstet. Reelt havde den yngre generation drevet gården flere år før forældrenes død.

Landgilden i undersøgelsens tidlige periode var afledt af hartkornsberegningens størrelse. Dette gav en god fordel for godsejeren, der uanset høstudbytte som udgangspunkt kunne regne med en fast indtjening. Denne faste indtjeningsmulighed kunne dog variere i praksis, således at godsejeren reelt ved fx fæstetiltrædelse på gårde med restancer kunne give *rabat* på landgildebetalingen.

Undersøgelsen af den sene periode gav umiddelbart mærkværdige resultater. Landgilden var ikke, som man kunne forvente, afledt af hartkornsberegningen, men var i stedet ensgjort uanset gårdenes størrelse, hvilket ud fra et økonomisk synspunkt virker ulogisk, men forsøger man at forklare fænomenet i lyset af de meget høje indfæstningsafgifter anes et sandsynligt motiv. Indfæstningsafgifterne gav godsejeren en ikke ubetydelig merindtægt på op til 50 % i forhold til de løbende landgildeindtægter, derfor er det muligt at landgilden blev sat tilpas lavt, således at alle havde mulighed for at betale den årlige udgift med en så høj indfæstningsafgift at bekymre sig om. De ens afgifter på alle gårde har også været en administrativt lettere og har kunnet betale sig på et stort godsområde som Bregentved og andre af Moltkes godser.

Greverne Moltkes godsadministration lader sig derfor hverken kategorisere som borgerlig eller adelig. I stedet anes tydelige elementer af begge forhold. Henningsens inddeling fremstår dermed som idealtyper, der ikke lader sig genkende i deres rene form i Moltkernes godsadministration.

Meget tyder på at greverne Moltkes metoder ikke kun har været til gavn for godset, men også har bevirket at fæstebønderne, når de havde betalt en høj indfæstningsafgift, næsten var sikre på at kunne blive på gården resten af livet, fordi landgilden var rimelig, og fordi man på gårdene udviklede en praksis i at lade den ældre generation blive på gården. På denne måde var ændringerne i fæstevæsenets afgifter til fordel for alle – måske med undtagelse af den yngre generation, som måtte vente – sikkert efter egen mening – alt for længe før de fik formelt fik foden under eget bord – men på den anden blev den yngre generation til den ældre på et tidspunkt, så måske var det ventetiden værd?

Noter

1. Rasmussen 2002 s. 103.
2. Når der herefter skrives Turebyholm menes Turebyholm Gods og når der skrives Bregentved menes Grevskaftet Bregentved, med mindre andet anføres.
3. Steensberg 1986 s. 65.
4. BG FBK 1771-1792 og LAS FPT 1805-1851.
5. LAS FPT 1805-1851.
6. LAS Godsregnskaber Bregentved 1764-1799.
7. Skrubbeltrang 1978, s. 215-216.
8. LAS Godsregnskaber Bregentved 1779-1800.
9. LAS FPT 1805-1851 + 1852-1907.
10. LAS FPT 1805-1851 + 1852-1907.
11. LAS FT 1840 Store Linde.
12. LAS FT 1834 Olstrup.
13. LAS FT 1845 Olstrup.
14. LAS FPT 1829
15. LAS FPT 1835.
16. BG FBK 1771-1792 LAS FBB 1747-1808.
17. Skrubbeltrang 1978, s. 350.
18. LAS FPT 1805-1851 + 1852-1907.
19. LAS. Bregentved Godsarkiv Fæsteprotokol for godset i Sorø Amt 1805-1850.
20. Forordning, ang. adskillige Fordeele, der tilsiges Jorddrotterne i Danmark, som Opmuntringer til at udskifte Bøndergods af Fælledskab, m. v. 15. Juni 1792. Kbh. 4. 6 Bl. (U. B.).
21. Majvang, Arne *Dalby og Tureby sognes historie bd. 2.* 1962.
22. LAS Jordebog for grevskaftet 1867-1868.
23. LAS FPT 1805-1851.
24. Majvang 1962.
25. Majvang 1962, s. 262.
26. LAS TPT 1805-1851 + 1852-1907.
27. LAS FPT 1805-1851.
28. LAS FT 1855 Kjælderup.
29. LAS FT 1860 Kjælderup.
30. LAS FPT 1805-1851.
31. LAS FT 1834 Olstrup.
32. LAS FPT 1852-1907.
33. LAS FPT 1805-1851.
34. LAS FPT 1805-1851

35. LAS FPT 1852-1907.
36. Begtrup 1978 bd. I, s.102.
37. LAS. Bregentved Godsarkiv Fæsteprotokol for godset i Sorø Amt 1805-1850
38. Majvang 1962, s. 115.
39. Henningsen 2006, s. 470-472.
40. Skrubbeltrang 1978, s. 273.
41. Henningsen 2006, s. 469.
42. Lange, Jens: Tanker om Land-Væsenets beste Indretning og deraf flydende Nytte, grundede paa Erfarenhed, forfattet d. 5. Febr. 1759 Kbh. 1765.
43. Majvang 1962, s. 169-170.
44. Henningsen 2006, s. 470-471.
45. Henningsen 2006, s. 487.
46. Bobé, Louis: *Bregentved* s. 367-386 red. Aage Roussel Danske Slotte og Herregårde bd. 4 Midtsjælland 2. udg. Hassings Forlag 1964 s. 381.
47. Midtsjælland 2. udg. Hassings Forlag 1964 s. 381.

Kildemateriale

Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm (LAS).

Folketællinger (FT).

Alle angivne folketællinger er benyttet i kopi befindende sig på LAS selvbetjeningsarkiv.

Folketællinger fra Præstø Amt, Fakse Herred

1787: Karise Sogn: Karise by og Pebringe by.

1834: Spjellerup Sogn, Spjellerup by. Karise Sogn, Pebringe by og Olstrup by. Dalby Sogn, Viverup by.

1840: Karise Sogn, Pebringe by, Olstrup by og Store Linde. Tureby Sogn, Børsted by.

1845: Karise Sogn, Jørlev by og Olstrup by. Tureby Sogn, Kjælderup by.

1850: Karise Sogn, Olstrup by.

1855: Tureby Sogn, Børsted by og Kjælderup by. Karise Sogn, Olstrup by.

1860: Tureby Sogn, Kjælderup by

QA – 024 Bregentved Gods arkiv

Nr. 3-1 Jordebog for grevskabet 1867-1868.

Nr. 18-1-18-72 Godsregnskaber Bregentved 1746-1806.

Nr. 18-18 1763-1764.

Nr. 18-37 1779-1780.

Nr. 18-44 1784-1785.

Nr. 18-48 1789-1790.

Nr. 18-55 1795.

Nr. 18-57 1796.

Nr. 18-58 1797.

Nr. 18-59 1798.

Nr. 18-60 1799.

Nr. 7-1 Fæsteprotokol for Turebyholm Gods i Præstø Amt 1805 -1851 (FPT 1805-1851).

Karise Sogn

Fæstekontrakt for Anders Hansen Jørlev, 1820 fol. 107.

Fæstekontrakt for Anders Pedersen, Jørlev, 1841 fol. 225.

Fæstekontrakt for Hans Nielsen, Jørlev, 1811 fol. 73.

Fæstekontrakt for Hans Jensen, Olstrup, 1809 fol. 47.

Fæstekontrakt for Hans Jensen, Pebringe, 1816 fol. 96.

Fæstekontrakt for Hans Christensen, Pebringe 1819, fol. 102.

Fæstekontrakt for Hans Hansen, Pebringe 1840 fol. 222.

Fæstekontrakt for Lars Jensen, Pebringe 1829 fol. 139.

Fæstekontrakt for Mads Jørgensen, Jørlev, 1806 fol. 6.

Fæstekontrakt for Niels Nielsen, Olstrup, 1839 fol. 215.

Fæstekontrakt for Ole Pedersen, Jørlev, 1833, fol. 173.

Fæstekontrakt for Ole Larsen, Olstrup, 1845 fol. 251.

Fæstekontrakt for Ole Hansen, Olstrup, 1849 fol. 298.

Tureby Sogn

Fæstekontrakt for Anders Christensen, Kjælderup, 1831, fol. 153.

Fæstekontrakt for Anders Jensen, Kjælderup 1833, fol. 168.

Fæstekontrakt for Christen Larsen, Kjælderup, 1828, fol. 135.

Fæstekontrakt for Hans Pedersen, Kjælderup, 1840, fol. 218.

Fæstekontrakt for Jens Jensen, Kjælderup, 1824, fol. 116.

Fæstekontrakt for Lars Christensen, Kjælderup, 1830, fol. 149.

Fæstekontrakt for Niels Hansen, Kjælderup, 1829, fol. 138.

Fæstekontrakt for Peder Andersen, Kjælderup, 1824, fol. 118.

Fæstekontrakt for Christian Jacobsen, Børsted fol. 289.

Fæstekontrakt for Christian Hansen, Børsted, 1850, fol. 304.

Fæstekontrakt for Jacob Pedersen, Børsted, 1808, fol. 42.

Fæstekontrakt for Jørgen Pedersen, Børsted, 1836, fol. 184.

Fæstekontrakt for Lars Rasmussen, Børsted, 1835, fol. 182.

Fæstekontrakt for Lars Madsen, Børsted, 1844, fol. 249.

Fæstekontrakt for Mads Jensen, Børsted, 1837, fol. 194.

Nr. 7-2 Fæsteprotokol for Bregentved og Turebyholm Gods i Præstø Amt (1852-1907).

Karise Sogn

Fæstekontrakt for Hans Jensen, Olstrup, 1853 fol. 30.

Fæstekontrakt for Lars Olsen, Olstrup, 1856 fol. 58 .

Tureby Sogn

Fæstekontrakt for Peder Nielsen, Kjælderup, 1859 fol. 94.

Fæstekontrakt for Jacob Nielsen, Børsted, 1853, fol. 17.

Fæstekontrakt for Jens Olsen Kjælderup, 1853, fol. 15.

Fæstekontrakt for Lars Christensen, 1859, fol. 95.

Fæstekontrakt for Peder Andersen, Jørlev, 1859 fol. 100.

7-5 Fæstebreve m.v. 1747-1808 (FBB 1747-1808) Bynavn er ikke anført grundet kildematerialets utydelighed på området.

Fæstebrev for Peder Nilsen, Turebyholm Gods, 1770.

Fæstebrev for Peder Brodersen, Sofiendal Gods, 1770.

Fæstebrev for Jens Pedersen, Sofiendal Gods, 1777.

Fæstebrev for Christen Hansen, Sofiendal Gods, 1776.

Fæstebrev for Ole Christoffersen, Tryggevælde Gods, 1777.

Fæstebrev for Hans Petersen, Sofiendal Gods, 1779.

Fæstebrev for Søren Pedersen, Turebyholm Gods, 1784.

Fæstebrev for Anders Jensen, Turebyholm Gods, 1784.

Fæstebrev for Anders Nielsen, Turebyholm Gods, 1783.

Fæstebrev for Hans Nielsen, Tryggevælde Gods, 1780.

Bregentved Godsarkiv (BG FBK 1771-1792).

Fæstebreve fra Karise Sogn 1771- 1792. Tilvejebragt med venlig hjælp af specialevejleder Carsten Porskrog Rasmussen. Materialet er benyttet i digitaludgave. Bynavn og karlens navn er anført, hvor udgavens digitale stand af materialet tillader det.

Fæstebrev for Hans Jensen, 1771.

Fæstebrev for Peder Nielsen, Kjælderup, 1771.

Fæstebrev for Niels Abrahamsen, 1771.

Fæstebrev for »duelig karl«, 1775.

Fæstebrev for Rasmus Fransen, Karise, 1776.

Fæstebrev for Søren Pedersen, Store Linde, 1777.

Fæstebrev for Hans Hansen, Gammel By, 1777.

Fæstebrev for Peder Hansen, 1777.
Fæstebrev for Hans Nielsen, 1777.
Fæstebrev for Peder Hansen, Jørlev, 1777.
Fæstebrev for Ole Larsen, Pebringe, 1779.
Fæstebrev for Niels Pedersen, 1780.
Fæstebrev for Rasmus Andersen, Store Linde, 1780.
Fæstebrev for Peder Larsen, Store Linde, 1780.
Fæstebrev for Anders Olsen, 1781.
Fæstebrev for Peder Nielsen, Store Linde, 1782.
Fæstebrev for Peder Rasmussen, 1782.
Fæstebrev for Niels ?, 1792.

Frilandsmuseets b-arkiv (FA)

Alle benyttede kilder er i kopi fra enten Bregentved Godsarkiv eller LAS. Alle kilder befinder sig i FA kasse nr. 6 på nær billedet af Pebringegårdens stue o. 1927, som befinder sig i museets billedarkiv.

Regnskaber for Juellinge m. m. 1752-53.
Beskrivelse af overleveringsforretninger o. 1700-1770.
Kort over Pebringe by 1790.
Skifte efter Else Jensdatter 1788.
Livsfæstebrev for Jens Mortensen 1720.
Fæstekontrakt for Jens Larsen 1824.
Indsamlede beretninger ang. Pebringegården o.1860.
Indsamlede beretninger ang. Pebringegården o.1890.
Arkæologiske undersøgelser vedr. Pebringegården.

Trykte kilder

Forordning ang. adskillige Fordeele, der tilsiges Jorddrotterne i Danmark, som Opmuntringer til at udskifte Bøndergods af Fælledskab, m. v. 15. Juni 1792. Kbh. 4. 6 Bl. (U. B.)

Litteratur

Begtrup, Gregers: Beskrivelse over Agerdyrkningens Tilstand i Danmark Sjælland og Møen I+II Rosenkilde og Bagger København 1978.
Bobé, Louis: Bregentved s. 367-386 red. Aage Roussel Danske Slotte og Herregårde bd. 4 Midtsjælland 2. udg. Hassings Forlag 1964.
Henningsen, Peter: I sansernes vold. Bondekultur og kultursammenstød i enevældens Danmark vol. 1+2 Landbohistorisk Selskab 2006.

- Lange, Jens: Tanker om Land-Væsenets beste Indretning og deraf flydende Nytte, grundede paa Erfarenhed, forfattet d. 5. Febr. 1759 Kbh. 1765.
- Majvang, Arne Dalby og Tureby sognes historie bd. 2. 1962.
- Rasmussen, Carsten Porskrog: Storlandbrugets storhedstid, danske godser og godsejere 1849-1919 s. 101-117 i Herregårdens Indian Summer – fra Grundloven 1849 til Lens afløsningen 1919. Dansk Center for Herregårdsforskning 2002.
- Skrubbeltrang, Fridlev: Det danske Landbosamfund 1500-1800, Den danske historiske Forening 1978.
- Steensberg, Axel: Pebringegården, Folk og dagværk fra oldtid til nutid, *Woriamum* 1986.
- Trap, J. P: Statisk-typografisk Beskrivelse af Kongeriget Danmark tredje del, anden udg. Forlagsbureauet i Danmark 1872.

Summary

Agricultural historical research has almost exclusively focused on the normal transition from tenant to freeholder and the decline in the tenant system. However, statistics show that one third of the farm land was still under the tenant system in 1850 and 10 % up onto 1860. These farms constitute the main focal point of this article.

The article examines how the tenant system functioned in the period 1770-1860, by focusing on economic as well as cultural aspects of the tenant system. The economic factors examined are primarily tenant accession and transfer conditions, the accession fee and the rent. The cultural aspects focus on the motivations for the estate owners – the Moltke family .

The article shows that an economic standard concerning the accession fee developed in the period, with variation as to the amount of this standard, which was particularly influenced by the agricultural crisis in the 1820s. The variation in the accession fee was also pronounced between farms in the same period, influenced by their respective size, state of repair and condition, which gave room for negotiations between the estate owners and the tenants.

The rent, at the other hand, was only related to the size of the farm in the early period before 1792, where the land owners were permitted by law to change the fees for their tenant farms. Thereafter, a tendency towards equalisation of the rent is pronounced, and by 1806 almost all farms have the same rent, irrespective of size. Negotiation between land owners and tenants concerning the rent were almost always occurring when the accession fee did not meet the established standard. Thus, the article finds a clear economic relation between the accession fee and the rent.

The equalised rent is very remarkable and unexpected, as it contrasts with

traditional agricultural history. The article argues that the economic relation cannot sufficiently explain this abnormality in the rent. Therefore, the article argues that the land owners' cultural way of thinking a moral code offers a supplementary explanation. Land owners (seeing themselves as head of an extended family including the tenants and the estate) wanted to help their tenants to a low rent, thus making it easier for them to stay at the farm even under difficult circumstances as during the agricultural crisis. However, the article also shows that land owners were not exclusively motivated by this classical noble moral code. The relatively high accession fees provided the landowner with as much as 50 % extra profit during a tenant period of 30 years.

Last, the article shows that the high accession fee led to the elder generation staying on the farms longer than would be natural, thereby saving the money for the accession fee. This, however, was only a formal arrangement on paper as the younger generation in reality ran the farm.

Forfatter

Christina Franck (f.1978) er uddannet cand. mag. i historie fra Aarhus Universitet i 2009. Artiklen er baseret på forfatterens speciale, som er skrevet i samarbejde med Frilandsmuseet.

Landbohistorisk Tidsskrift

Abonnement

Landbohistorisk Tidsskrift udkommer to gange årligt og koster 180 kroner i almindeligt abonnent, der kan tegnes på www.landhist.dk eller hos selskabets bogklub.

Landbohistorisk Selskabs Bogklub

Ved medlemskab af Landbohistorisk Selskabs Bogklub er prisen for abonnement på Landbohistorisk Tidsskrift kun 160 kroner årligt.

Medlemmer af bogklubben modtager information om selskabets øvrige udgivelser og kan købe disse til reduceret pris. Medlemskab af bogklubben er gratis og der er intet krav om køb ud over abonnement på Landbohistorisk tidsskrift.

Selskabets publikationsliste kan ses på webstedet www.landhist.dk. Bestilling af publikationer kan ske på webstedet eller hos Landbohistorisk Selskabs Bogsalg.

Landbohistorisk Selskabs Bogklub

Dansk Landbrugsmuseum, Gl. Estrup, 8963 Auning

E-mail: bogsalg@landhist.dk

Telefax: 86 48 41 82, telefon: 86 48 34 44

Landbohistorisk Selskab

Landbohistorisk Tidsskrift udgives af Landbohistorisk Selskab.

Landbohistorisk Selskab er et tværvidenskabeligt forum, der har til formål at fremme forskning i landbohistorie i bred forstand. Selskabet opfylder sit formål gennem udgivelse eller medvirken til udgivelse af fremstillinger med landbohistoriske emner og kilder af væsentlig betydning for forskningen herindenfor. Desuden tager selskabet initiativ til afholdelse af seminarer om landbohistorie eller beslægtede emner. Selskabets statutter og anden information kan ses på www.landhist.dk.

Landbohistorisk Selskab har sekretariat på Dansk Landbrugsmuseum, Gl. Estrup – se adresse ovenfor. Landbohistorisk Selskabs formand, lektor, dr. phil. Carsten Porskrog Rasmussen træffes på Historisk Afdeling, Aarhus Universitet, Bygning 1410, Bartholins Allé 16, 8000 Århus C. E-mail: hiscpr@hum.au.dk. Telefon: 89 42 20 39.

